

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU

GÜLŞƏN İSLAM QIZI AXUNDOVA

**AZƏRBAYCAN
VƏ
İNGİLİS DİLLƏRİNİN
MƏİŞƏT LEKSİKASI**

BAKI 2017

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının
1 iyul 2016-cı il tarixli qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor: filologiya elmləri doktoru,
professor **Q.İ.Məşədiyev**

Rəyçilər: filologiya elmləri doktoru,
professor **S.H.Mehdiyeva**

filologiya elmləri doktoru
G.İ.Hüseynova

G.İ.Axundova.

Azərbaycan və ingilis dillərinin məişət leksikası.

Monoqrafiya Azərbaycan və ingilis dillərinin məişət leksikasının müqayisəli struktur-semantik tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqata hər iki dildə məişət leksikanın qab-qacaq, mətbəx avadanlığı, yemək və geyim adlarını ehtiva edən taksonomik qruplar daxil edilmişdir. Məlumdur ki, məişət leksikası xalqın tarixini, mədəni inkişafını, mental dəyərlərini güzgü kimi özündə əks etdirir. Məişət leksikasının öyrənilməsi həmçinin dil tarixi baxımından da aktualdır. Müxtəlif sistemli dillərə aid olan Azərbaycan və ingilis dillərinin məişət leksikasının kontrastiv-xarakteroloji təhlili bir sıra ümumi və fərqli xüsusiyyətləri müəyyən etməyə imkan yaradır.

Monoqrafiya dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olanlar, o cümlədən tipologiya, komparativistika, leksikologiya, dil tarixi, sosiolingvistik problemləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-8334-7-8

© G.İ.Axundova, 2017

DİL SİSTEMİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASININ YERİ

Məlumdur ki, müxtəlif sistemli dillərin leksik tərkibinin semantik təhlili dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir. Bu baxımdan Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik tərkibinin sistemli təşkili, leksik tərkibin daxili əlaqələr, taksonomik qruplar üzrə təsnifatı və semantik cəhətdən kontrastiv – xarakteroloji təsviri və təhlili Azərbaycan dilçiliyi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bu nov tədqiqatlar müxtəlif dillərin lüğət tərkibinin təşkilini dərk etməyə imkan verəcəkdir. Məlumdur ki, biz leksika və ən çox da məişət leksikası vasitəsilə olduqca böyük biliyə malik oluruq. Bu münasibətlə V.İ. Abayevin fikri yerinə düşərdi: “Məhz leksika həssas və vicdanlı nişanvuran kimi təsərrüfatda, məişətdə baş verən bütün dəyişiklikləri və xalqlar arasında bu və ya digər əhəmiyyətli qarşılıqlı əlaqələri və təsirləri qeydə alır. Dilin digər sahələri (fonetika, morfologiya, sintaksis) ya bu hadisələri ümumiyyətlə əks etmir, ya da onları olduqca ləng və az əks etdirirlər” (18, s.40).

Məişət leksikası xalqın həyatını, onun gündəlik qayğılarını, xalqın mədəni səviyyəsini, onun müdrikliyini əks etdirir. Məişət leksikası həmçinin xalq

təfəkkürünün bütün nailiyyətlərini, əcdadlarımızın təcrübəsini, müşahidələrini gələcək nəsillər üçün mühafizə edir.

Müasir dilçiliyin ən aktual problemləri arasında müxtəlif sistemli dillərin leksik tərkibinin təsviri və tədqiqi xüsusi yer tutur. Bununla bərabər, leksikanın sinxron planda tədqiqi üçün onun sistem təşkilinin öyrənilməsi labüddür, çünki J.Vandriyes demişkən “söz bizim təfəkkürümüzdə heç bir zaman tamamilə təcrid olunmuş halda mövcud olmur, o həmişə bu və ya digər əhəmiyyətə malik olan söz qrupuna daxil olaraq müəyyən məna kəsb edir” (51,s.78).

Ona görə də müasir dilçilikdə leksik hadisələrin, leksik kateqoriyaların tədqiqi mütləq şəkildə onların sistemli əlaqələrinin nəzərə alınması şərtilə aparılmalıdır. Baxmayaraq ki, həm Azərbaycan, həm rus dilçiliyində və eləcə də germanistikada dillərin leksik-semantik sistemə həsr olunmuş elmi əsərlər mövcuddur (bax: 6; 7; 37; 41; 45; 20), bununla belə, dilin leksik tərkibinin sistemli şəkildə öyrənilməsi sahəsində hələ də yetərincə çətinliklər var. Bu çətinliklər onunla əlaqədardır ki, hər bir dilin leksikası, fonetika və qrammatikadan fərqli olaraq, qapalı sistem deyil, açıq sistemdir və daim dəyişkənliyə məruz qalır.

Məlumdur ki, leksika saysız-hesabsız dil vahidlərindən ibarətdir, lakin eyni zamanda dilin leksik tərkibini təşkil edən sözlər bir-birilə əlaqədərdir, çünki onların ifadə etdiyi gerçəklik də bu əlaqələrin təzahürüdür. Məhz bu dilxarici əlaqələrin nəticəsi kimi sözlər müəyyən

qruplara ayrılır və bu qrupları “tematik” qruplar da adlandırmaq olar (45,s.13).

Beləliklə, bir sıra dilçilər, o cümlədən D.Şmelyov, K.Musayev (45,s.13; 37,s.12) konkret dillərin leksikasının tematik qruplara bölünməsinə məqsədəuyğun sayırlar, çünki məhz bu halda tədqiqatçı dilin bütövlükdə lüğət tərkibində təzahür edən qanunauyğunluqları aşkar etməyə imkan tapmış olur.

Dilin məişət leksikasının ayrıca tədqiqat obyektinə kimi seçilməsi olduqca düzgün qərardır, çünki leksika maddi gerçəkliyin müxtəlif sahələrini əks etdirir və qrammatikaya nisbətən daha tez digər dillərin təsirinə məruz qalır və daha dinamikdir. Məişət leksikasının müxtəlif sistemli dillərdə öyrənilməsi həmçinin bu dillərin tarixi leksikologiyası baxımından da önəmlidir.

Azərbaycan və ingilis dillərinin məişət leksikasının öyrənilməsi nəinki leksik-semantik xüsusiyyətləri müəyyən etməyə, həmçinin bu leksikanın funksional spesifikasiyini təyin etməyə imkan yaradır. Bu tədqiqat həmçinin hər iki xalqın maddi mədəniyyəti, onların tarixi keçmişi haqqında təsəvvür əldə etməyə kömək edir. Məişət leksikasının öyrənilməsi həmçinin dil tarixi baxımından da aktualdır.

Azərbaycan dilinin məişət leksikası dialekt və şivələr hesabına zənginləşir, ingilis dilinin məişət leksikası isə daha çox alınmalar hesabına. Bu növ tədqiqat məhz belə problemləri öyrənməyə imkan yaradır.

Eyni zamanda Azərbaycan dilinin məişət leksikasında mövcud olan dialekt və şivə sözlərinin bir

hissəsi qədim türk leksik qatına aiddir. Bu sözlərin müəyyənləşdirilməsi ümumiyyətlə türk dillərinin semantik inkişafının rekonstruksiyasına aid zəngin material verə bilər və bununla da tarixi-müqayisəli leksikologiya sahəsinin əsas problemlərindən birinin həllinə kömək edə bilər.

Tədqiqat işinin elmi-nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticə və müddəaları müqayisəli-tipoloji leksikologiya və eləcə də semantik sahə (семантическое поле) nəzəriyyəsinin daha dərinlən tədqiqində istifadə oluna bilər. Eyni zamanda leksik-semantik qrupların hər iki dildə təsnifatı, onların əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, onların kvalifikativ və kvantitatif analizi və zənginləşməsi yollarının təyin olunması, funksional səciyyəsi və sair müqayisəli leksikologiya, müqayisəli semasiologiya baxımından da əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun materialları və nəticələri müqayisəli tipologiya, leksikologiya, leksikoqrafiya və sair aid dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında, tədqiq olunan problemlə əlaqədar mühazirələrin hazırlanmasında, hər iki dilin leksikoqrafik və məişət leksikasına aid lüğətlərin və sözlüklərin tərtib olunmasında istifadə oluna bilər. Eyni zamanda tədqiqat işi tərcümənin praktik və nəzəri məsələlərinin həllinə, diplom və magistr işlərinin hazırlanmasına kömək edə bilər. Tədqiqat işi həmçinin sosiolingvistikaya aid praktik kursların keçirilməsində də istifadə oluna bilər.

Məlumdur ki, ingilis dili German sistemli dil ailə-

sinə, Azərbaycan dili isə türksistemli dil ailəsinə mənsubdur. İngilis dilinin lüğət tərkibi dünyada ən zəngin olanlardandır və bu da əsasən alınma sözlər hesabına reallaşır. Müasir ingilis dilinin lüğət ehtiyatını əsasən German mənşəli (qədim ingilis və skandinav) leksika və Roman mənşəli (fransız, latın, italyan, ispan) alınmalar təşkil edir. Eyni zamanda ingilis dilində yunan dilindən də alınmalar var (20,s.248-250).

İngilis dilinin məişət leksikası onun lüğət tərkibində xüsusi yer tutur, çünki bu leksika ingilis xalqının həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edərək onun mentaliteti, tarixi haqqında maraqlı informasiyanı əks etdirir. İngilis dilinin məişət leksikası əsasən ingilis – sakson mənşəlidir, məsələn: *pan – tava, kettle – çaydan; knife – bıçaq və s.*

İngilis dilində əsasən ümumişlək isimlər, sifətlər və feillər Skandinav mənşəlidir. Fransız dilindən ingilis dilinə əsasən məişət polisisteminə aid dəb ilə əlaqədar sözlər və mətbəx leksik-semantik qrupuna daxil olan sözlər, siyasət, məhkəmə işi, ədəbiyyat və incəsənətə aid leksik vahidlər keçmişdir. Bir qayda olaraq German mənşəli sözlər daha qısa və az dərəcədə formaldır (53).

Latın mənşəli sözlər və yaxud “uzun sözlər” çox vaxt insanın savadlı olmasından xəbər verir. Hər halda ingilislər belə hesab edir. Məsələn, həmişə German mənşəli *freedom* (azadlıq) və latın mənşəli *liberty* (azadlıq) sözləri arasında seçim olur. İngilis dili alınma sözlərin istifadəsində olduqca çevik və dinamikdir. İngilis adi danışqda əsasən German mənşəli sözlərdən istifadə edir,

ciddi nitqdə və ya məktubda (məsələn ensiklopedik məqalədə) isə latın mənşəli sözlərin sayı artır. İngilis dilinin səciyyəvi xüsusiyyəti latın sözlərdən bir növ “efemizm” kimi istifadə olunmasıdır, məsələn: siyasi nitqdə *to kill* – öldürmək əvəzinə *to neutralize* – neytrallaşdırmaq” işlədilir.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikasına mənşəcə tərkibi nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda, çox mürəkkəb və rəngarəng mənşərəyə rast gəlirik. Burada xalis Azərbaycan sözləri, türk dillərinə aid olan müştərək sözlər, başqa dillərdən alınmış sözlər isə üçüncü yer tutur.

Azərbaycan dili türksistemli dillərdən olduğu üçün onun da leksikasında əsas yeri türk dillərinə məxsus olan sözlər tutur. Bunlar ümumtürk dillərinin müştərək ümumi fonduna daxildir. Doğrudur, türksistemli dillərə məxsus olan sözlərin bir çoxu bütün türk dillərində eyni formaya, şəkllə malik deyildir. Bunların yazılışında, tələffüzündə müəyyən fərqlər var. Və bu sözlərin əksəriyyəti məişət leksikasına aiddir, məsələn: dəniz, dəmir, kəpənək, saqqal.

Müasir Azərbaycan dilinin üçüncü layını alınma sözlər təşkil edir. Bunlardan ən əsası ərəb və fars dillərindən alınmalardır. Ərəb və fars alınmaları Azərbaycan dilinin bütün üslublarında geniş işlənir. Azərbaycan dilinin məişət leksikasında da onların xüsusi yeri var, məsələn:

dəftər, qələm, zərf, kitab, sandıq, mütəkkə, təsbəh, zəfəran, məcməyi, qədəh, müşəmbə, zümrüd, yaqut, vəsmə, kətan – ərəb dilindən alınmalar;

zər, mücrü, səbət, ayna, həsir, çarpayı, ləyən,

nəlbəki, piyalə, kəfgir, kasa, çəngəl, darçın, mirvari, firuzə, gümüş, kəhrəba, sədəf, paltar, zərbafta – fars dilindən alınmalardır (40,s.6-8).

Azərbaycan dilinə dilxarici faktorlarla bağlı elmin, ticarətin, mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar rus dilindən və digər Avropa dillərindən də alınma sözlər keçmişdir. Məsələn: rus dilindən birbaşa Azərbaycan dilinə aşağıdakı məişətlə bağlı sözlər keçmişdir: *vedro, çamadan, çətkə, podnos, samovar, qaloş, qofta, lent* və s.

Eyni zamanda, rus dili vasitəsilə dilimizə məişətlə bağlı aşağıdakı Avropa mənşəli sözlər daxil olmuşdur, məsələn: *puç, krem, tomat, metr, fənər, atlas, qlobus* (latın və yunan mənşəli); *tranzistor, seyf* və s. (*ingilis dili mənşəli*) və s.

Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dilinin məişət leksikası dialekt və şivələr hesabına da zənginləşir, məsələn: *qiymə, yuxa, fətir, yaşmaq, tərlik, şapşarı, dağar, çölmək, badya* və s. məişətlə bağlı sözlər əbədi dilimizə dialekt və şivələrdən daxil olmuşdur (29,s. 6-8).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, məişət leksikası həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olduqca önəmli yer tutur, çünki onda bir çox əşya və hadisələr öz ümumiləşmiş inikasını tapır. Məişət leksikasının öyrənilməsi nəinki dil tarixçiləri, semasioloqlar, leksikoqraflar üçün, həmçinin tarixçilər, etnoqraflar, psixoloqlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Son dövrdə dilçilikdə taksonomiya (təsnifat) sahəsində işlərə böyük maraq göstərilir. Taksonomiya *taxis* – qədim yunan sözü olaraq – “quruluş, səliqə və *nomos* –

“qanun” sözlərindən ibarət olub, “təsnifat və sistemləşdirmə prinsipi haqqında təlim” deməkdir. Müasir elmə bu söz və bu məfhum İsveç botaniki Ogüsten Dekandol tərəfindən gətirilmişdir (1778-1841). Sonra bu termin mürəkkəb sistemlərin təsnifatında, yarım sistemlərə bölünməsində bir çox sahələrdə, o cümlədən dilçilik, coğrafiya, geologiya, arxeologiya və s. istifadə olunmağa başlamışdır (54).

Tədqiqatımızda taksonomiyaya müraciət etməyimiz onunla əlaqədardır ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin məişət leksikası mürəkkəb polisistemdir, bir çox sahələri əhatə edir və onun hərtərəfli leksik – semantik tədqiqi yalnız onun tematik qruplara bölünməsi nəticəsində uğurlu ola bilər. Bu münasibətlə K.M.Musayev qeyd edir: “Konkret dilin leksikasının öyrənilməsi üçün ən doğru üsul onun tematik qruplara bölünməsidir” (37,s.12).

Rus dilçiliyində leksikanın taksonomik təsnifatına və yaxud sistemləşdirilməsinə böyük diqqət yetirilir. Leksikanın leksik-semantik qruplar üzrə ayrılması ənənəsi XIX əsrə aiddir. Taksonomik təlimin əsas müddəaları M.M.Pokrovski və N.V.Kruşevskinin adları ilə bağlıdır. Belə ki, M.M.Pokrovski öz tədqiqatlarında ayrıca sözlərin deyil, söz qruplarının təhlilinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu müəllif qeyd edirdi: “Sözlər və mənalar bir – birindən ayrılıqda həyat yaşamırlar, bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq onlar qruplar daxilində birləşirlər və bu birləşmənin əsasını həm oxşarlıq, həm də tam əkslik təşkil edə bilər” (39,s.82).

M.M.Pokrovski hesab edirdi ki, “hər bir dildə, dialektdə və yaxud şivədə onun inkişafının müəyyən mərhələsində yalnız bu dilə xas olan sözlərin semantik qrupu mövcud olur və onun spesifikliyi yalnız müqayisə nəticəsində müəyyən olur” (39,s.82).

Leksik-semantik qruplar haqqında təlim V.Vinoqradov, F.P.Filin, A.Ufimtseva, D.N.Şmelyovun tədqiqatlarında inkişaf etdirilmişdir.

Leksikanın qruplar üzrə öyrənilməsinin zəruriliyi V.V.Vinoqradovun tədqiqatlarında müntəzəm olaraq vurğulanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözlərin leksik-semantik və yaxud taksonomik təsnifatı sahəsində ən uğurlu addımlardan birini F.P.Filin etmişdir. Belə ki, o haqlı olaraq yazır ki, “sözlərin leksik-semantik qrupları deyəndə biz tarixi inkişaf nəticəsində bu və ya digər dildə yaranmış dil vahidlərini nəzərdə tuturuq. Eyni leksik-semantik qrupa daxil olan sözlər özünəməxsus mənalara malik olub eyni zamanda bir-birilə sıx əlaqədə olur. Bu mənalara sinonimlik, antonimlik, müxtəlif dəqiqləşmələr, fərqləndirilmə və yaxud yaxın mənaların ümumiləşdirilməsi də daxildir (43,s.525).

F.P.Filin qədim rus dilinin məişət leksikasını tədqiq edərkən ilk alimlərdən idi ki, leksik-semantik qrup anlayışını dilçilik elminə gətirdi. Belə ki, o qeyd edir: “Müxtəlif mənə çalarlı yaxın (o cümlədən qarşılaşdırılmış mənə – antonimlər) və identik mənə daşıyan, lakin fərqli mənə çalarlı (sinonimlər) sözlərin toplusunu leksik-semantik qrup adlandırmaq olar” (42,s.225).

“Очерки по теории языкознания” əsərində F.P.Filin “leksik-semantik” və “semantik” qruplar anlayışını təhlil edir, lakin onlar arasında dəqiq fərq qoymur. O iddia edir ki, tematik qruplarda hər şey ondan asılıdır ki, sözlərin hansı əlaməti əsas götürülür; eyni tematik qrupların daxilində daha kiçik, lakin bir-birilə sıx əlaqədə olan sözlərin leksik-semantik qrupları mövcud ola bilər (yenə orada).

F.P.Filin dildə leksik-semantik və tematik qruplar üzrə sözlərin istifadəsini təhlil edərkən bunların arasında olan ümumi (oxşar) və fərqli cəhətləri müəyyən edir: ümumi cəhət ondadır ki, bu qruplara daxil olan sözlərin mənası obyektiv gerçəkliyin dərk olunmasını əks etdirir. Fərqli cəhət isə ondadır ki, sözlərin leksik-semantik qrupları dilin leksik semantikasının inkişafının nəticəsidir, onun qanunları və qanunauyğunluqlarının məhsuludur. Tematik qrupların tərkibi isə yalnız bu və ya digər xalqın bilik və təcrübə səviyyəsindən, gerçəkliyi fərqləndirmək və lüğəvi vahidlərlə əks etdirmək qabiliyyətindən asılıdır. Bu əsərdə alim sözlərin leksik - semantik qruplarının əsas əlamətlərin fərqləndirir və qeyd edir ki, bu qruplara aşağıdakı xüsusiyyətlər məxsusdur:

- 1) *cins – növ münasibətləri;*
- 2) *sözlərin sinonimik və antonimik semantik əlaqələri;*
- 3) *əsas və onunla əlaqədar olan törəmə (производные) sözlər.*

F.P.Filin fikrincə, əsas sözlər olmadan leksik-se-

mantik qrupun ümumi semantik ideyası ifadə oluna bilməz, törəmə sözlər olmadan isə bu qruplar bəsit olardı. F.P.Filin təsnifatında əsas meyar sözlər arasında əlaqədir (42,s.232). Lakin qeyd olunmalıdır ki, əgər tematik qruplarda bu əlaqələrin yalnız zahiri əlamətləri əsas götürülürsə, leksik-semantik qruplar isə dilin daxili spesifik hadisəsi olaraq onun tarixi inkişafı ilə əlaqədardır.

Beləliklə, demək olar ki, V.V.Vinoqradov, F.P.Filin və D.N.Smelyov leksikanın taksonomik (leksiksemantik) interpretasiyasının əsasını qoymuşlar. Azərbaycan dilçiliyində də bu sahədə müəyyən işlər görülüb, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı leksik-semantik qruplarına həsr olunmuş tədqiqat əsərləri hazırlanmışdır. Lakin Azərbaycan dilinin məişət leksikasına aid tədqiqat əsərləri kifayət qədər deyil. Bunlardan yalnız A.Rzainin “Заимствованная бытовая лексика в азербайджанском языке” (1990). M.Zeynalovun “Бытовая лексика в диалектах и говорах азербайджанского языка на территории Нахичеванской АССР” (AKD,1982) qeyd etmək olar.

Doğrudur, Azərbaycan dilçiliyində məişət leksikasının bir sahəsi olan xörək adlarına həsr olunmuş Məmmədova Svetlana Nəsim qızının “Azərbaycan dilində xörək adları” adlı dissertasiyası da mövcuddur (1999). Lakin təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, hələ indiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində məişət leksikası kompleks şəkildə taksonomik təsnifata və təhlilə məruz qalmamış və bu problem olaraq qalır. Eyni zamanda məişət

leksikasının müxtəlif sistemli Azərbaycan və ingilis dillərində tədqiqi bir sıra spesifik dil faktlarının aşkarlanmasına gətirib çıxaracaqdır ki, bu da olduqca önəmlidir.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN MƏİŞƏT LEKSİKASININ KONTRASTİV TƏHLİLİ

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ QAB-QACAQ VƏ MƏTBƏX AVADANLIĞI ADLARININ KONTRASTİV TƏHLİLİ

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərinin məişət leksikası mürəkkəb polisistem olaraq lüğət fondunun mühüm hissəsini təşkil edir. Məişət leksikası hər iki xalqın həyatının ən vacib tərəflərini əks etdirir. Azərbaycan və ingilis dillərində məişət leksikanın kontrastiv təhlili nəinki onun leksik-semantik (taksonomik) xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə, bu leksikanın reallaşmasının xarakterini aşkar etməyə, həmçinin hər iki xalqın mədəniyyəti, tarixi keçmişi, hazırkı vəziyyəti və sair haqda məlumat əldə etməyə imkan yaradacaqdır. Hər iki tədqiq olunan dildə məişət leksikası olduqca mürəkkəb, çoxşaxəli bir sistemdir. Buraya qab-qacaq, ev avadanlığı, kənd təsərrüfatı ilə bağlı leksik vahidlər, yemək adları, geyim adları, tikililər və s. taksonomik qruplar aiddir.

Lakin tədqiqatımızın məqsədindən çıxış edərək, biz Azərbaycan və ingilis dillərində məişət leksikanın aşağıdakı leksik – semantik qruplarını təhlil edəcəyik: qab-

qacaq və mətbəx avadanlığı, yemək və geyim adları.

LSQ – qab-qacaq və mətbəx avadanlığı

Məlumdur ki, etik və estetik normalar insanın əx-laqında, davranışında öz əksini tapır və bunlar da bilavasitə insanın hər gün işlətdiyi qab-qacaqdan, yemək üçün istifadə olunan alətlərdən asılıdır, çünki onun zövqünü, estetik görüşlərini formalaşdırır. Bu baxımdan yemək mədəniyyəti insanın ümumi səviyyəsinin formalaşmasında da mühüm rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi inkişaf nəticəsində hər iki xalqın istifadə etdiyi qab-qacaq, yemək alətləri böyük təkamülə məruz qalmışdır. Belə ki, əgər ibtidai insan yalnız daş alətlərdən istifadə edirdisə, sonrakı dövrlərdə (Neolit, Eneolit, Tunc,) artıq saxsı, mis və s. qab-qacaqdan istifadə olunmağa başlandı. Müasir dövrümüzdə isə qab-qacağın materialı müxtəlifdir: çini, mis, şüşə, plamas və s.

Tədqiqatımız göstərdi ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində fərqləndirilmiş qab-qacaq taksonomik leksik-semantik qrupu paradigmatik tipli strukturdur. Bu leksik-semantik qrupu təşkil edən isimlər hər iki dildə ən yüksək işləkliyə malik isimlərdir, məsələn: *knife – bıçaq, fork – cəngəl, cup – fincan, plate – boşqab*.

Tədqiq olunan leksik-semantik qrupun leksik vahidləri həm əsas, həm də ikinci dərəcəli nominasiya vasitəsilə əmələ gəlmişdir.

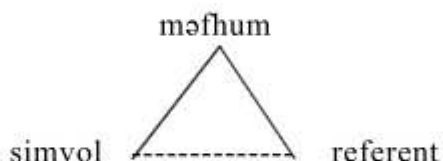
Əsas nominasiyaya deyəndə biz kök sözləri nəzərdə tuturuq, ikinci dərəcəli nominasiyaya isə düzəltmə və

mürəkkəb sözləri aid edirik. Frazeologizmlər də ikinci dərəcəli nominasiyaya aiddir, məsələn:

Əsas nominasiya: *plate* – *boşqab*, *pan* – *tava*, *spoon* – *qaşığı*.

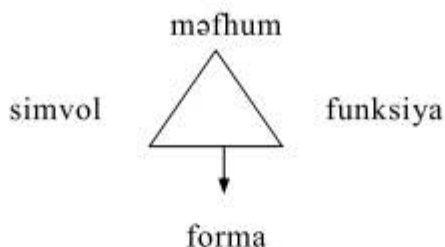
İkinci dərəcəli nominasiya – *baby cup* – *uşaq üçün fincan*; *hotplate* – *qapaqlı boşqab və s.*

Tədqiqatın bu hissəsində biz leksik məna məfhumuna münasibətimizi bildirmək istərdik. Xarici semasiologiyada məna bir qayda olaraq K.Oqden və L.Osqudun üçbucağı vasitəsilə açıqlanır:

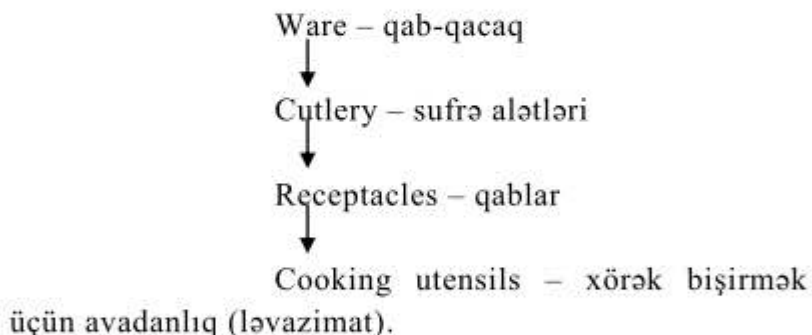

Bu üçbucağın sol tərəfində əks olunan münasibət leksik məna hesab olunur və bu fikir əksər dilçilər tərəfindən dəstəklənir (49,s.11; 50,s.72; 48,s.22; 44,s.70).

Bu sxematik göstəricini nəzərə alaraq ingilis və Azərbaycan dillərində məişət leksikanı, yaxud ***rutinizmləri*** (rutinizmlər haqqında bax: Егорова К.С. Лингвистические особенности бытовой лексики аутентичных англоязычных путеводителей по России, АКД, Санкт-Петербург, 2013,s.4) belə təsvir edirik:

Burada üçbucağın bütün tərəfləri qab-qacaq leksik-semantik qrupuna daxil olan sözləri səciyyələndirir. İngilis dilində qab-qacaq – ware leksik-semantic qrupu mərkəz vəziyyəti tutur və buraya üç həcmcə müxtəlif arxisemlər daxildir:

İngilis dilində qab-qacaq leksik-semantik qrupu müxtəlif inteqral və differensial semaları əks etdirir; ümumi semantik məna leksik paradigmanın üzvlərini birləşdirir, differensial əlamət isə bu komponentləri bir-birindən ayırır. Beləliklə, tədqiq olunan LSQ tərkibində aşağıdakı paradigmalar fərqləndirilir ki, bunlara ümumi əlamət xasdır və onun əsasında sözlər yarımqruplara

bölünür: containers, vessels – müəyyən tutumlu qablar, implements, instruments, tools – alətlər; table ware – süfrə alətləri; kitchen utensils – mətbəx avadanlığı.

Tədqiq olunan leksik-semantik qrupda leksik vahidlər arasında münasibət iyerarxiya və paradigma əsasında qurulur. Bir-birinə tabelilik münasibətində olan sözlərin toplusu hipero-hiponimik sıralar yaradır. İngilis dilində qab-qacaq leksik-semantik qrupunun nominasiyası hipero-hiponimik sıraların çoxsəviyyəliliyi ilə seçilir. Məsələn, hipero-hiponimik münasibətlər sistemində ware (qab-qacaq) – receptacles (qablar) receptacles hiponimi digər səviyyədə receptacles – drinking vessels artıq hiperonim olur. Beləliklə, keçmiş hiponim öz növbəsində sonrakı pillədə hiperonim olur.

Qab-qacaq LSQ-u çoxpilləli hipero – hiponimik münasibətlər sistemində belə əks etdirmək olar:

Hipero-hiponimik sıra

Ware

Receptacles

Drinking vessels

Glass

Wine glass

Red wine glass; white wine glass.

İnglis dilində qab-qacaq leksik-semantik qrupunun reallaşmasında hipero - hiponimik münasibətlərin rolu olduqca böyükdür və bu hissədə biz Y.V.İvanovanın «Структурно-семантические и лингвокультурные характеристики англоязычной бытовой лексики (на материале лексико-семантической группы «посуда».

(АКД, Самара, 2011, s.8-10) əsərinə müraciət etmişik.

Azərbaycan dilində isə qab-qacaq leksik-semantik qrupu həmçinin hipero – hiponimik münasibətlər vasitəsilə reallaşır və bu münasibətləri aşağıdakı kimi əks etdirmək olar:

Hipero – hiponimik sıra

Qab-qacaq

Müəyyən tutumlu qablar (boşqablar, qədəhlər)

Xörək bişirmək üçün qablar (qazanlar, tavalar, və s.)

Süfrə alətləri (bıçaqlar, çəngəllər və s.)

Xörək bişirmək üçün avadanlıq (soba, qaz sobası və s. təndir, kürə).

Burada bir məqamı qeyd etmək lazımdır. Yuxarıda göstəriləyi kimi, qab-qacaq leksik-semantik qrupu öz funksionallığı ilə hər iki dildə seçilir. Bu ümumi cəhətdir. Lakin Azərbaycan xalqının və ingilis xalqının spesifik məişət formalarından asılı olaraq, bəzi spesifik qab formaları mövcuddur, məsələn: Azərbaycan dilindəki aş qazanı, həvəngdəstə, kürə (çörək bişirilən yer), dağar (dəridən düzəldilmiş qab), piti qabı, çölmək (ət xörəyi bişirmək üçün istifadə edilən saxsı qab), badya (mis qab) və sair sözlər ingilis dilində mövcud deyil.

Bununla bərabər, ingilis dilində mövcud olan aşağıdakı spesifik leksik vahidlər Azərbaycan dilində yoxdur: spider (Amer) – uzun qulplu ayaqları olan tava

(oxşatma nəticəsində “hörümçək” sözündən əmələ gəlmişdir);

bellarmin – spirtli içkilər üçün səhəng, bardaq (bu bardaq kardinal Robert Bellarminin şərəfinə belə adlandırılmışdır (1542-1621) və s. (27,s.9). Bu qəbildən olan sözlər hər iki dildə müəyyən yer tutur, lakin biz onların bəzilərini qeyd edirik.

İngilis dilində tədqiq olunan leksik-semantik qrupun leksik vahidləri arasında müşahidə edilən digər semantik əlaqə-sinonimlik əlaqəsidir. Tədqiq olunan leksikada aşağıdakı sinonimlik əlaqələri müəyyən edilmişdir:

1.mütləq sinonimlər: chopper-cleaver, fleeter – skimming spoon – skimmer – kəf götürmək üçün qaşığı, kəfgir;

2.ideoqrafik sinonimlər: – bu qəbildən olan sinonimlər müəyyən məna çalarlıqları ilə seçilir və əşyaların əlavə əlamətlərini – ölçü, forma, hansı materialdan düzəldiyini və bu və ya digər qabın, alətin işlənmə üsulunu göstərir, məsələn: *scoop* – *ladle* – *dipper* – long handled spoon – uzun qulplu qaşığı – mətbəx ləvazimatını əks etdirir – an utensil with a long handle and round bowl used for dispensing liquids – çömçə lakin *a scoop* sözünün əlavə mənası var: an utensil for serving ice cream or mashed potato – dondurma və yaxud kartof əzməsi (püre) üçün istifadə edilən **çömçə**.

3.üslubi sinonimlər – cutlery (neytral) – irons (danışığı)–süfrə alətləri; nipper (neytral) – snifter (danışığı) – qədəh, piyalə; grater (neytral) – myour (şifahi) – sürtkəc; cask (neytral) – runlet (arxaizm) –çəllək; cup (neytral) –

goblet (neytral) – tassie (dial) – bokal, qədəh.

İngilis dilində *qab-qacaq* taksonomik qrupunda sinonimik münasibətlərin zənginliyi, bir çox leksik vahidlərin çoxmənalılığı, alınma sözlərin mövcudluğu, arxaik sözlərin, tarixizmlərin işlənməsi və ingilis dilinin ərazi variantlarının olması (məsələn: ingilis dilinin Britaniya variantı, ingilis dilinin Amerika variantı), dialektizmlər, üslubi çalarlı leksika (danışq leksikası, kitab leksikası və s.) qab-qacaq LSQ-nun sinonimliyinə əsas mənbələrindəndir.

Amerika ingiliscəsi və Britaniya ingiliscəsinin əsas fərqi bu leksik-semantik qrupda Amerika orfoqrafiyasının spesifikliyi (yazılışın sadələşdirilməsi) və lüğət fondunda müşahidə edilən sapmalardır. Belə ki, bəzi qab-qacaq növlərini ifadə edən sözlərin yalnız ya Amerika, ya Britaniya variantı mövcuddur, məsələn:

Jigger – (Amer) – qədəh; spirtli içkiləri tökmək üçün ölçü stəkanı;

Porringer (Brit) – şorba, sıyıq və uşaq qidaları üçün istifadə edilən boşqab, kasa;

Pusher (Brit) – kiçik yaşlı uşaqlar üçün yeməyi qaşığa qoymaq üçün istifadə edilən alət (kəmçə);

Spider (Amer) – hörümçəyə bənzəyən dirəkli uzun qulplu tava.

Bəzən eyni söz ingilis dilinin müxtəlif ərazi variantlarında müxtəlif əşyaların nominasiyası üçün istifadə edilir, məsələn: *server* sözü Britaniya ingiliscəsində “kəmçə”, Amerika ingiliscəsində isə “məcməyi, sini” mənasında işlənir.

Flatware ismi Britaniya ingiliscəsində “xırda dayaz qab” mənasında (boşqablar, nimçələr), Amerika ingiliscəsində isə – süfrə alətləri (bıçaqlar, çəngəllər, qaşıqlar) mənasında işlənir.

Bununla belə, elə sözlər var ki, onların ərazi variantında leksik mənası qismən dəyişikliyə uğramış, sözün mənası genişlənməmiş, onun əlavə – ikinci dərəcəli mənası əsas, ümumi mənası əsasında inkişaf etmişdir, məsələn: *pot* sözü Böyük Britaniyada “qazan” mənasında işlənir, Amerikada isə onun mənası *böyük fincan* (çay və ya kofe üçün) deməkdir. *Jar* sözünün ingilis ədəbi dilində mənası səhəng, bardaq deməkdir. Böyük Britaniyada isə bu sözün əlavə “pivə krujkası” mənası var.

Tədqiq olunan leksikaya həmçinin tarixi amerikanizmlər daxildir. Bu elə leksik vahidlərdir ki, onlar Böyük Britaniyada işləkliyini itirmiş, lakin ABŞ-da köhnəlmiş söz hesab edilmirlər və bu vəziyyət tarixi faktlarla, Amerikanın britaniyalılar tərəfindən işğalı ilə bağlıdır, məsələn: *vedrə* sözü müasir ingilis ədəbi dilində *bucket* sözü ilə ifadə edilirsə, Amerika ingiliscəsində isə *pail* sözü mühafizə edilib və işlənir, lakin Britaniya lüğətində bu söz *old – fashioned – köhnəlmiş* söz kimi verilir (27,s.10).

Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, müasir dövrdə ingilis dilinin ərazi variantları arasında fərqlər tədricən aradan qaldırılır. Əvvəllər milli çalarlı leksik vahidlər indi artıq sinonim kimi işlənir; həm Amerika, həm də Britaniya lüğətlərində qeyd olunur və həm amerikalılar, həm də britaniyalılar tərəfindən nitqdə işlənir. Bu isə

qab-qacaq taksonomik qrupunun işlənmə tezliyini, zənginliyini təmin edir. Təsadüfi deyildir ki, ingilis dilinin bir çox frazeoloji ifadələrinin, paremioloji vahidlərinin əsasını məişətlə bağlı sözlər, qab-qacaqla bağlı sözlər təşkil edir, məsələn:

The pot calls the kettle is black ≈ öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə qılı seçir;

to be born with *a silver spoon* in one's mouth-anadan köynəkdə doğulmaq, xoşbəxt ulduz altında doğulmaq;

Out of the *frying – pan* into the fire ≈ yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük;

Every *tub* must stand on its own bottom ≈ Allahdan bərəkət, səndən hərəkət.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində də qab-qacaq LSQ-nda sinonimik əlaqələr mövcuddur. A.Rza namizədlilik dissertasiyasının avtoreferatında qeyd edir (40, s. 12): “Məişət leksikasının sinonimliyi iki istiqamətdə müşahidə edilir:

1. dilin daxili imkanları hesabına əmələ gələn sinonimiya;

2. alınma sözlər vasitəsilə yaranan sinonimiya.

Birinci qrupa aid olanlar daxili sinonimlər adlanır. Qab-qacaq LSQ-ndan birinci qrupa aid biz tabaq – boş-qab sözlərini qeyd edə bilərik.

İkinci qrupa, yəni alınma sözlər vasitəsilə yaranan qab-qacaq LSQ-nın sinonimliyini yaradan sözlər daha çox və rəngarəngdir, məsələn: adətən bu qrupda bir söz Azərbaycan mənşəli, digəri isə ya ərəb-fars mənşəli, ya

da rus mənşəlidir; məsələn:

bardaq – *kuzə* (*fars mənşəli*) – *dolça*;

çömçə – *abgərdən* (*fars mənşəli*);

sini – *padnos* (*rus mənşəli*);

boşqab – *nimçə* (*fars mənşəli*) (40,s.12).

Bu qəbildən olan sözlər mütləq sinonimlər hesab edilə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilində həmçinin qab-qacaq leksik-semantik qrupunda sinonimliyi yaradan amillərdən biri də dialekt sözləridir, məsələn, bu qəbildən aşağıdakı sözləri qeyd edə bilərik:

Dağar – dəridən düzəldilmiş qab, kisə. Bu söz Şəki dialektində (10,s.240) və Azərbaycan dilinin Ağdam, Şamaxı, Kəlbəcər dialektlərində “dəridən düzəldilmiş taxıl və başqa şey tökmək üçün işlədilən qab; motal deməkdir, məsələn; Əli, o dağarı dəyirmanə apar (Kəlbəcər); Bir dağar un gətdim (Ağdam).

Quba dialektində isə **dağar** – tənbəki kisəsi deməkdir. Mənim dağarımda tənbəki qalmadı (Quba) (1,s. 163-164).

Taparan – saxsıdan düzəldilmiş zibil qabı, zibilqabı.

Bu söz qədim türk dilindəki *tapar* sözündən əmələ gəlmişdir, onun mənası “zibil, lazımsız əşyalar” deməkdir (25,s.169).

Bərni – şirli saxsı kupə, banka. Bu söz Naxçıvan və Ordubad dialekt və şivələrində işlənir, məsələn: Dünən bərni əlimnən düşdü sındı (Naxçıvan) (1,s.73; 29,s.12).

Buşqab – nəlbəki. Azərbaycan dilinin Quba dialektində ədəbi, dildən fərqli olaraq **buşqab nəlbəki**

mənasında işlənir, məsələn: Hindi buşqab diyəduğ qabağ ləmbəki diyərduğ (Quba) (1,s.92).

Təlis – kisə (qida məhsulları üçün). Bu söz Ordubad, Culfa, Zəngilan dialekt və şivələrində “kisə” mənasında, Lənkəran və Qazax dialekt və şivələrində isə “əl-üz dəsmalı” mənasında işlənir, məsələn:

Bizdər meşoğa təlis diyarix (Ordubad);

Təlisə un yığarix, dən yığarix (Culfa);

Ağ təlisinən bir sünbül yığmışdix (Zəngilan);

Təlisi ver, üzüm silim (Lənkəran);

Təlis qoymuyufsan, əlimizi siləx (Qazax) (1,s.377).

Çölmək // cölməx (Lənkəran, Ordubad, Culfa) – xörək bişirmək üçün saxsı qab. Bu növ qab (qazan) Naxçıvan Respublikası və Lənkəran zonasında geniş izlənir. Məsələn:

Çölmədə ət bişirillər (Culfa);

Nənəm çölməydə xörəy bişirmişdi;

Çölməy düşdi yerə tikə-tikə oldi (Lənkəran);

Çölməxdə biz qərtop bişirərix(Ordubad) (1,s.450).

Bu söz qədim türk dilinin yazılı abidələrində “cölmək” formasında həmin mənada işlənir (33,s.221; 29,s.13).

Badya // badyə. Bu söz **badyə** formasında Bakı və Şamaxı dialekt və şivələrində, **badya** formasında Şuşa, Gəncə, Qazax dialekt və şivələrində, **bayda** formasında isə Şuşa və Tovuz dialekt və şivələrində işlənir. Onun mənası “süd sağılan ağzı gen mis qab” deməkdir, məsələn:

Ağız, nə qədə qələyçi bırdadu, gəl bagyəni verək,

ağartsun (Bakı);

Ma bir bayda qatıx ver (Şuşa) (1,s.51).

Bu leksik vahid yuxarıda qeyd olunan mənada “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında (12,s.162) və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində işlənmişdir (Bayatılar. Bakı,1960,s.93; 29,s.13).

Çalxar – dəridən düzəldilmiş nehrə. Bu söz **çalxar** formasında Laçın və Naxçıvan dialekt və şivələrində, **çalxor** formasında Qubadlı dialektində işlənir, məsələn: Çalxarı təmiz saxla (Laçın); Çalxarda bir az yağ var (Naxçıvan); Keçi dərisinnən yaxşı çalxor olur (Qubadlı) (1,s. 434).

Kəsək // **kəsəx** – bıçaq. Bu söz Şahbuz dialekt və şivələrində bıçaq mənasında işlənir, məsələn:

Cibinnən kəsəyi çıxarıb kəsirdi (1, s. 260).

Bu isim “kəsmək” feilindən əmələ gəlmişdir.

Bu söz çuvaş və tatar dilinin dialektlərində kucar “böyük bıçaq” mənasında, türk dilində “kəsər” – “balta” mənasında, monqol dilində xususur // kusuur “ərsin” mənasında işlənir (25, s. 119).

Cəhənnəmi – samovarın odun salınan yeri. Cəhənnəmi sözü bu mənada yalnız Naxçıvan Muxtar Respublikası dialekt və şivələrində işlənir. Bu leksik vahid insanların etiqadlarına əsasən bu mənada işlənir, çünki onlar hesab edirdilər ki, cəhənnəmdə hər şey od tutub yanır. Ona görə də samovarın odun yanan hissəsi **cəhənnəmi** adlandırılmışdır; burada bənzətmə hadisəsi müşahidə edilir (29,s.16).

Xəfəng (Ordubad) – samovarın odunu söndürmək

üçün işlədilən dəmir qapaq. Məsələn: Xəfəng simavərin odunu söndürmək üçüdi (1,s.409).

Xırxır // xırxı – mişar. Bu söz Şahbuz dialekt və şivələrində işlənir, məsələn: Xırxıynan ağaş kəsəllər (Şahbuz) (1,s.414).

Zənnimizcə, bu leksik vahid onomatopeya nəticəsində əmələ gəlmişdir. Lakin bəzi tədqiqatçılar onun monqol dillərinə məxsus olduğunu iddia edirlər (28,-s.120).

Cığ – qarğı suzgəc. Bu söz İsmayılı və Biləsuvar rayonunun dialekt və şivələrində 1. xırda qamış, qarğı, 2. qarğı süzgəc mənalarında işlənir. Məsələn:

A uşaqlar, bir az cığ gətirün (İsmayılı);

Cığ qarğıdan qayrılır (Biləsuvar) (1,s.446).

Qədim türk dillərinin yazılı abidələrində bu sözün feil forması **çığ** “bağlamaq, birləşdirmək” mənalarında qeyd olunmuşdur (ДТС,s.145).

Tədqiqatın bu hissəsində qeyd etmək lazımdır ki, bütöv bu sadaladığımız dialekt və şivələrdə işlənən qab-qacaq, mətbəx alətlərini və s. bildirən rutunizmləri biz qab-qacaq taksonomik qrupunda sinonimik əlaqələri reallaşdıran leksik vahidlər hesab edə bilərik. Eyni zamanda, onlar ideoqrafik sinonimlərdir, çünki bu və ya digər sinonimlər müəyyən mənə çalarlıqları ilə seçilir və əşyaların əlavə əlamətlərini – ölçü, forma, hansı materialdan düzəldiyini və bu və ya digər alətin işlənmə üsulunu göstərir, məsələn:

dağar – dəridən düzəldilmiş qab, kisə;

taparan – saxsıdan düzəldilmiş zibil qabı;

bərni – şirli saxsı küpə;
təlis – kisə (qida məhsulları üçün);
çölmək – xörək bişirmək üçün saxsı qab;
badya – süd sağılan gen mis qab;
çalxar – dəridən düzəldilmiş nehrə;
xəfəng – samovarın odunu söndürmək üçün dəmir

qapaq;

cığ – qarğı süzgəc və s.

Bu sinonimləri biz ideoqrafik sinonimlər hesab edə bilərik, çünki onlar bəzi hallarda əşyanın forması, digər hallarda onun funksional əlamətlərini göstərərək, onlar haqqında əlavə məlumat verir.

M.Ə.Zeynalov Naxçıvan Muxtar Respublikası dialekt və şivələrində məişət leksikasına aid tədqiqat əsərində qeyd edir ki, tədqiq olunan şivələrdə elə mətbəx alətlərini, ləvazimatlarını bildirən sözlər var ki, onlar Azərbaycan dilinin heç bir dialekt və şivələrində qeydə alınmayıb, məsələn:

qalot – ev heyvanları üçün taxtadan düzəldilmiş qab;

tər – xurcun;

her – su üçün istifadə edilən balaca qab;

dədədurquzan – taxta qaşığı;

türə – buğda üçün ölçü qabı;

kod – qulplu taxta qab, boşqab;

rəxdən – şəkər üçün istifadə edilən parçadan tikilmiş torba;

patil – süd üçün istifadə edilən mis qab;

xəfəng – samovarın odunu söndürmək üçün dəmir

qapaq (29,s.16).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində də ingilis dilində olduğu kimi, qab-qacaq LSQ-na daxil olan dil vahidləri bir sıra paremioloji vahidlərin tərkibinə daxil olaraq onların obrazlılığını, ekspressivliyini, ifadəliliyini təmin edir. Bu leksik vahidlərin nominativ mənası artıq konnotasiyaya uğramış və Azərbaycan xalqının milli-mədəni dəyərlərini əks etdirir, məsələn:

Nə tökərsən aşına, çıxar qaşığına.

Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını çatladar.

Yuyulmamış qaşığı kimi ortaya girmə.

Boş vedrə kimi danqıldamaq.

Çıxar tavaya, çığrar havaya (Cızbız) (1209).

Tap-tapmaca,

Gül yapmaca,

Deşiklədim

Atdım saca (Fəsəli) (1207).

Ay gedir adamıla

Bir xonca badamıla

Nə dili var, nə ağzı

Danışır adamıla (Kitab) (1292).

Əriməz küpə,

Çürüməz küpə,

Yüz il qalsa da

Çürüməz küpə (Qızıl) (1403).*

Qab-qacaq nominasiyasını təhlil edərkən biz ingilis və Azərbaycan dillərində bu taksonomik qrupun etimolo-

* Burada göstərilən tapmacalar: Tapmacalar. Toplayanı: N.Seyidov. Gənclik, Bakı, 1971 kitabından götürülmüşdür.

giyasına da diqqət yetirmişik. İngilis dilində qab-qacaq leksik qrupunun tərkib hissələri etimoloji cəhətdən əsasən aşağıdakılardır:

a) xalis ingilis mənşəli sözlər: spoon – qaşığıq, snifter – qədəh, runlet – çəllək, tossie – qədəh, grater – sürtkəc.

b) digər German dillərindən alınmalar – qərbi German qrupu (alman, friz, holland, flamand dilləri), Skandinav qrupu (Norveç dili, qədim Skandinav dili, İslənd və İsveç dili), məsələn:

firkin - (orta Holland dilindən keçmişdir) – kiçik çəllək (47,s.366).

stein – (alman dilindən keçmişdir) – pivə içmək üçün saxsı parç.

steel – (qədim Skandinav dilindən keçmişdir) – çaxır çəlləyi (47,s.1040).

whisk – (qədim Skandinav dilindən keçmişdir) – yumurta, yağ çalmaq üçün qab.

ç) qədim fransız dilindən alınmalar: cutlery – süfrə alətləri, çəngəl – bıçaqlar;

plate – boşqab, goblet – dirəkli qədəh.

Orta və müasir fransız dilindən alınmalar:

bonbonniere – konfet qabı, **burette** – sirkə və yaxud duru yağ üçün şüşə qab;

casserole – qazan;

epergne – stolun mərkəzinə meyvə və yaxud güllər üçün qoyulan bir neçə laylı vaza (qab) (47, s. 323).

c) digər dillərdən alınmalar – latın, yunan, italyan, ispan, portuqal və rus dillərindən, məsələn:

mortar (latın) – həvəngdəstə, həvəng;

amphora (yunan) – amfora (qədim yunanlarda: içki və s. tökmək üçün ikiqulplu, dar boğazlı qab);

tazza (italyan) – çaxır üçün işlədilən dayaqlı kasa;

cask (ispan) – çəllək;

cuspidor (portuqal) – külqabı;

samovar (rus) – samovar.

Tədqiqat olunan materialda həmçinin 4 eponim – söz müəyyən edilmişdir.

Qab-qacaq taksonomik qrupuna daxil olan eponimlər elə sözlərdir ki, onların yaranması ya real şəxsiyyətin, ya da uydurma ədəbi qəhrəmanın adı ilə bağlıdır, məsələn:

bellarmine – bellarmin (spirtli içkilər üçün böyük bardaq, dolça (səhəng) – öz adını kardinal Robert Bellarminin şərəfinə almışdır (1542-1621);

jug – bardaq, səhəng – öz adını Joan və Judith qadın adlarının qısaldılmış formasından götürmüşdür;

monteith – punş üçün işlədilən piyalələrin içində içkilərin soyuq saxlanması üçün istifadə edilən böyük cam (camın qıraqlarında piyalələr üçün xüsusi kəsmə oyuqlar olur) – öz adını yarıqlı ətəyi olan plaş geyinən ispaniyalının familiyasından götürmüşdür (17,s12).

toby jug (filpot) – tobi krujkası, tobi parçısı (47, s.1125).

Bu parçının forması tənbəki çəkən üçbucaq papağ taxan kişiyyə bənzəyir. Bu parç öz adını “Little Brown Jug” mahnısının qəhrəmanı Tobi Filpotun adından götürmüşdür.

Beləliklə, əldə edilmiş material göstərir ki, ingilis dilinin qab – qacaq leksik – semantik qrupu olduqca mürəkkəb və çoxşaxəli bir sistemdir və bu taksonomik toplu uzun tarixi inkişaf nəticəsində formalaşmışdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dilində qab-qacaq LSQ-u da öz mürəkkəbliyi ilə seçilir.

Bu taksonomik qrup aşağıdakı tərkib hissələrdən ibarətdir:

1) xalis Azərbaycan və yaxud türk mənşəli sözlər: tabaq, boşqab, təndir, bıcaq, çəllək və s.

2) ərəb və fars mənşəli sözlər: bardaq, kürə, kuzə, çömçə, sini, məcməyi, nimçə və s.

3) rus mənşəli sözlər: samovar, padnos, butulka və s.

4) Avropa dillərindən alınmalar: toster, blender, elektroqril, mətbəx kombaynı və s.

Axırıncı qrup əsasən mətbəx avadanlığına aiddir.

Azərbaycan dilində qab-qacaq LSQ-nun olduqca əhəmiyyətli tərkib hissəsi dialekt sözləridir. Onlar bu və ya digər dialekt və şivələrdə işlənərək, tədricən ədəbi dildə də vətəndaşlıq hüququ qazanır, məsələn: dağar, badya, bəni, xəfəng və s.

Tədqiq olunan materialdan çıxış edərək demək olar ki, bu leksik-semantik qrupu tarixi inkişaf boyu izləmək yolu da maraqlı nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə ki, əgər tarixi inkişafın əvvəllərində qab-qacaq leksik-semantik qruplarında hər iki tədqiq olunan dildə bir ümumilik, oxşarlıq yox dərəcəsində idisə, hazırkı mərhələdə qloballaşma, elmi-texniki tərəqqi bu sahədə bir sıra ümumi cəhətlərin mövcudluğuna gətirib çıxartdı. Bu

əsasən qab-qacaq hiper – hiponimik sıranın mətbəx avadanlığı (ləvazimatı) yarımqrupuna aiddir, çünki mətbəxdə işlənən avadanlıqlar artıq hər iki xalq tərəfindən işlənir, onların quruluşu əsasən sadə və mürəkkəbdir, Azərbaycan dilində onlar ya alınmadır, ya da qismən tərcümə (kalka) olunmuş söz birləşmələridir.

Məsələn: *electric heating appliances* – elektrik qızdırıcı vasitələri;

electric stove – elektrik soba;

toaster – toster;

blender – blender;

electric hair dryer – elektrik saçqurudan (fen);

electric squeezer – elektrik şirəçəkən;

mixer – mikser;

microwave stove – mikrodalğalı soba;

plastic plates – plasmas boşqablar;

coffee grinder – kofeəzən;

thermos bottle – termos.

Beləliklə, hər iki dilin qab-qacaq leksik semantik qrupu tarixi inkişaf boyu həm kəmiyyət, həm keyfiyyət dəyişikliklərinə uğramış və nəticədə mürəkkəb sistem kimi formalaşmışdır.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində qab-qacaq leksik-semantik qrupunda bir sıra spesifik semantik hadisələr (xüsusiyyətlər) müşahidə edilir ki, onları daha ətraflı nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Semantik transpozisiya nəticəsində əmələ gəlmiş qab-qacaq adları aşağıdakılardır:

a) mənanın genişlənməsi: *pots and pans* – qab-

qacaq mənasında, mətbəx ləvazimatı, halbuki qab-qacaq yalnız küpə və qazanlardan ibarət deyil;

b) mənanın daralması nəticəsində əmələ gəlmiş qab-qacaq adları: məsələn: *plate* – metaldan hazırlanmış boşqab, halbuki plate sözü bütün növ boşqablara aiddir;

ç) məcazlaşma nəticəsində əmələ gəlmiş qab-qacaq adları;

- metaforlaşma, yəni zahiri oxşarlıq və yaxud formaya görə bənzətmə nəticəsində yaranmış qab – qacaq adları, məsələn: *boat* – qayıq formasında qab(boat –qayıq deməkdir); *tappet* – *hen* qabarmış qapaqlı qalaydan düzəldilmiş krujka, parç, tappet – hen – pipikli toyuq sözündən əmələ gəlmişdir; *hogshhead* – böyük həcmli çallək – hog’s head – donuz başı söz birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

- metonimiya, yəni bir əşyanın adının zahiri əlamət və yaxud daxili əlaqə nəticəsində digər əşyanın adına köçürülməsi nəticəsində yaranmış qab-qacaq adları. Metonimiya nəticəsində bir əşyanın adı digər əşyanın adını əvəz edir, məsələn, əşyanın içində olan maye əşyanın adını təşkil edir: *highball* – soda ilə buzlu viski; *little sweet* – şirniyyat üçün kiçik boşqab – *sweet* – şirni; konfet deməkdir;

salt – duzqabı (*salt* – duz sözündən); əşya və material arasında əlaqə nəticəsində yaranan köçürülmə. Bu qəbildən yaranan metonimik adlar ingilis dilində qab-qacaq rutinizmləri arasında çoxdur, məsələn: *silver* – gümüş qab-qacaq, gümüş çəngəl-bıçaqlar; *china* – çini qab-qacaq; calabash – uzun balqabaq formasında olan su

üçün qablar calabash – balqabaq sözündən əmələ gəlmişdir;

horn – heyvan buynuzuna bənzədilən qablar, horn – buynuz deməkdir.

İngilisdilli linqvomədəniyyəti səciyyələndirmək məqsədilə biz bu tədqiqatda tərkibində qab-qacaq leksik qrupuna aid olan frazeoloji birləşmələri təhlil edəcəyik.

Qab-qacaq rutinizmləri ingilis dilində həm öz nominativ mənasında, həm də məcazi mənalarda işlənərək antropocentrik xarakter daşıyır, insanın fiziki və yaxud mənəvi keyfiyyətlərini və həmçinin cəmiyyətin sosial və mənəvi dəyərlərini əks etdirir. Bu rolda çıxış edərək qab-qacaq rutinizmləri öz nominativ funksiyasından heç də az kommunikativ funksiya daşımır, onların kommunikativ əhəmiyyəti bu hallarda daha da artır. Məhz buna görə bu leksik vahidlərin tədqiqinə maraq getdikcə artmaqdadır.

Frazeoloji birləşmələrin tərkibində işlənən qab-qacaq rutinizmləri tədqiq olunan leksikanın semantik imkanlarının genişlənməsini təmin edir.

Frazeoloji birləşmənin əsasında yaranan assosiasiyalar milli xarakter daşıyır və ona görə də spesifikliyi ilə səciyyələnilir. Frazeoloji birləşmələrdə əks olunan ənənə və stereotiplər ingilisdilli etnosun dünyasının dil mən-zərəsini formalaşdırır.

Qab-qacaq adlarının mənasının köçürülməsi metaforik xarakter daşıyır, məsələn:

a big *pot* (“böyük adam”, “tuz”, “başçı”);

broken vessel (rəzil insan);

tub of lard (kök adam, gombul);
a pot of gold (var-dövlət, uğur);
to make *a scoop* (çoxlu pul qopartmaq);
a good / poor *knife* and *fork* (yaxşı / pis istahası olan adam haqqında);

to tap *the barrel* (xəzinəyə xor baxmaq, xəzinəyə əl uzatmaq);

to step up to *the plate* (işə başlamaq);

little *pitchers* have long ears \approx şəkk qulağım səsdədir;

a *little pot* is soon hot \approx kibriti yandıran kimi qazan qaynadı \approx ağılsızı tez özündən çıxarmaq olar.

Cox nadir hallarda qab-qacaq adlarının köçürülməsi metonimik xarakter daşıyır, məsələn:

hot *pot* – ətlə kartof buğlaması;

to flee from *the bottle* – spirtli içkilərdən imtina etmək;

to give up *the bottle* – içki içməyən adam olmaq;

to take *a glass* now and then-həmişə içki içmək, əyyaş olmaq.

Tədqiq olunan qab-qacaq komponentli frazeoloji birləşmələr ingilisdilli etnosun həyatının müxtəlif sahələrini əks etdirir. Qeyd olunduğu kimi, bu frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti antroposentrik xarakter daşıyır, yəni insanların mənəvi və fiziki keyfiyyətlərini, onların hərəkətlərini, onların özlərinə və xarici mühitin obyektlərinə münasibətini əks etdirir.

İngilis dilində ən yüksək işləkliyə malik olan və frazeoloji birləşmələrdə işlənən qab-qacaq rutinizmləri

aşağıdakılardır: pot (qazan), cup (fincan), barrel (çəllək), knife (biçaq), basket (səbət), bottle (butulka), bucket (vedrə), vessel (qab), sieve (ələk), mug (parç), spoon (qaşığı), pitcher (dolça), dish (boşqab), pan (tava). Bu leksik vahidlər simvolik mənada işlənərək, əsasən həyat əhəmiyyətli mənəvi dəyərləri əks etdirirlər.

Frazeoloji birləşmələr korpusu (toplusu) aşağıdakıları ehtiva edir:

Frazeoloji determinativ birləşmələr: leaky *vessel* – çox danışan, çərənçi;

pitcher man – əyyaş;

komparativ adyektiv frazeoloji birləşmələr – as merry as *cup* and *can* – ən yaxın dost kimi şən;

as round as *a barrel* – çəllək kimi gombul (adam haqqında);

adverbial və sözönlü (prepozitiv) frazeoloji birləşmələr – before one could say *knife* – dərhal, tez ≈ gözünü qırpməğa çatmadı;

life a fish on a hot *pan* – tavada balıq kimi ≈ iynə üstə;

like *a basket* of chips – çox gözəl, çox xoş;

feili frazeoloji birləşmələr – to boil *the pot* – qazanmaq;

to lick *the trencher* – yaltaq və ya müftəxor olmaq;

kommunikativ (paremioloji) frazeoloji birləşmələr – every *tub* must stand on its own *bottom* – hər kəs öz kökünə arxalanmalıdır ≈ Allahdan bərəkət, səndən hərəkət.

Frazeoloji birləşmələr arasında aşağıdakı əlaqələr

işlənilir: *frazeoloji variativlik*, məsələn:

to keep the pot boiling (və yaxud: to keep the pot on the boil) – qazanı isti saxlamaq; fürsəti əldən verməmək;

sinonimlik: such a cup, such a cruse;

such pot, such potlid – qazan necədi, qapağı da elədi – su axar, çuxurunu tapar;

antonimlik – to see *the glass* half empty – situasiyada daha çox mənfi tərəfləri görmək; to see the glass half full – situasiyada daha çox müsbət tərəfləri görmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində, ingilis dilindən fərqli olaraq, qab-qacaq rutinizmləri frazeoloji və paremioloji birləşmələr tərkibində bir o qədər işlək-liyə malik deyil, məsələn:

Nə tökərsən aşına, çıxar qaşığına.

Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını çatladar.

Yuyulmamış qaşiq kimi ortaya girmə.

Boş vedrə kimi danqıldamaq.

Azərbaycan dilində tərkibində qab-qacaq rutinizmləri olan frazeoloji vahidlərin nisbətən az olması bir tərəfdən dildaxili faktorlarla bağlıdır (bu leksik-semantik qrupun inkişafı), digər tərəfdən isə ekstralinqvistik faktorlarla bağlıdır (milli – mədəni dəyərlər).

Qeyd olunmalıdır ki, hər iki tədqiq olunan dillərdə qab-qacaq taksonomik qrupun əhəmiyyətli tərkib hissəsini həmçinin mətbəx avadanlığı təşkil edir.

Bu münasibətlə bir məqama diqqət yetirməliyik. Əgər əvvəllər hər iki xalqın mətbəəsində avadanlıq kimi

istifadə edilən əşyaların sayı məhdud idisə, məsələn: ingilis dilində kiln, stove, Azərbaycan dilində: ocaq, soba və sair, hal-hazırkı dövrdə elmi-texniki tərəqqi, xalqların qarşılıqlı iqtisadi münasibətləri bu avadanlıqların sayca artmasına və keyfiyyətcə yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. İndi qaz plitəsiz, soyuducusuz heç bir mətbəxi təsəvvür etmək olmaz. Beləliklə, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində mətbəx avadanlığı (kitchen utensils) taksonomik qrupunu nəzərdən keçirək.

Air – cleaner – havatəmizləyən cihaz, aparat;

amplifier – gücləndirici (elektrik cərəyanının gücünü və gərginliyini artıran cihaz);

beading machine – banka bağlamaq üçün maşın;

blender – blender (mikser);

bottle opener – butulka açan;

burner – odluq (qaz plitəsində, lampada);

choper – kələmdoğrayan (alət);

coffee – maker – qəhvəüydən;

coffee – grinder – qəhvə üydən;

combine – mətbəx kombayını;

conditioner – kondisioner;

dishwashing machine – qabyuyan maşın;

dresser – qab – qacaq üçün şkaf;

dryer – quruducu aparat;

electrolighter – elektrik alışqan;

filter – filtr, süzgəc;

floor – polisher – döşəməsilən;

freezer – frizer (dondurucu – soyuducu);

food-grinder – ətçəkən maşın;

fridge – soyuducu;
qaz-stove – qaz plitəsi;
grater – sürtgəç;
geyser – suqızdırıcı aparat;
heating device – qızdırıcı aparat;
ice-cream mould – dondurma qabı;
immersion-heater – su qaynadan cihaz, su qaynadan çaydan;
inhaler – hava təmizləyicisi (aparat);
juice – squeezer – şirəçəkən, şirə çıxaran;
juicer – şirəçəkən;
kitchener – mətbəx plitəsi;
meat grinder – ətçəkən maşın;
mixer – mikser;
oven – duxovka, soba;
refrigerator (frig) – soyuducu;
ring – 1. dəmkeş (samovarda), 2. plitənin halqavari qapaqları;
tea-urn – samovar;
vacuum-cleaner – tozsoran;
vacuum tube – elektron lampa;
ventilator – sərinkeş;
sweeping-brush – lif süpürgə;
brazier – manqal.

İngilis və Azərbaycan dillərində mətbəx avadanlığı leksik-semantik qrupunun kontrastiv – xarakteroloji təhlili göstərir ki, bu taksonomda aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlər əks olunur: mətbəx avadanlığının funksionallığı, onların günün tələblərinə uyğun gəlməsi, onların

daim inkişafda olması və bir çox leksik vahidlərin artıq beynəlmiləl xarakter daşması. Azərbaycan dilində mətbəx avadanlığı leksik – semantik qrupunun inkişafında aşağıdakı üsullar əks olunur:

1) Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına, yəni xalis Azərbaycan sözləri vasitəsilə əmələ gələn sözlər, məsələn: *soyuducu, şirəçəkən, soba*.

2) alınma sözlər hesabına bu taksonomik qrupun zənginləşməsi, məsələn:

conditioner – *kondisioner*;

mixer – *mikser*, *blender* – *blender*.

3) kalka üsulu ilə Azərbaycan dilinə keçən sözlər, məsələn:

coffee-grinder – *qəhvəüydən*;

dishwashing machine – *qabyuyan maşın*.

4) təsviri rutinizmlər:

immersion – *haler* – *su qaynadan cihaz*;

inhaler – *hava təmizləyicisi (aparət)*.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ YEMƏK ADLARININ KONTRASTİV TƏHLİLİ

Məlumdur ki, ksenonimlər və yaxud yemək adları məişət leksikasının mühüm hissəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə qida həm Azərbaycan, həm də ingilis xalqlarının maddi mədəniyyətlərinin ən başlıca elementlərindən olub bu xalqların tarixini, adət-ənənəsini dərk etməkdə zəngin mənbədir. Qida məhsulları əhalinin həyatında aparıcı rol oynayır, hətta məişətində əsaslı dəyişikliklər baş verdikdə belə aradan çıxmır. Ənənəvi qida məhsulları sırasına tədricən yeniləri əlavə olunur, onların növləri zənginləşir. Bütün qida məhsulları müxtəlif leksik vahidlərlə, söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Belə sözlərin əmələ gəlməsi dilxarici amillərlə, yəni insanların müəyyən tələbatları, ehtiyacları ilə bağlıdır.

İnsanlar tarixi inkişafın müəyyən mərhələlərində lazım olan qida məhsullarını əldə etmiş, onlardan müxtəlif xörəklər hazırlamış, bu yeməklərin dadına, tərkibinə əsasən onları adlandırmışlar. Beləliklə, yeməklər fərqləndirilməyə başlanılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində yemək adları və yaxud ksenonimlərin yaranmasında motivləşmə müstəsna rol oynayır (hərəkət adlarının mötəvələşməsi, əlamət

adlarının motivləşməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları və heyvan, quş adlarının motivləşməsi və s. Məsələn:

İngilis dilində: omelette – qayğanaq;

fried-baked eggs – qayğanaq;

scrambled eggs – qayğanaq;

Chicken for a king – içi doldurulmuş toyuq

(hərfi tərcümə: kral üçün cücə).

Azərbaycan dilində: qızartma, bozartma, qovurma, dolma, bulama, süzmə, qovurma, qurut, buğlama, qovut, çığırtma və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir mərhələdə Azərbaycan dilindəki ksenonimlərin tədqiqi olduqca önəmlidir, çünki bu tədqiqatlar təhlil olunan taksonomik qrupun dəqiq identifikasiyasına kömək edə bilər. Bu sahədə olan boşluq ona gətirib çıxarmışdır ki, Azərbaycan mətbəxinə aid olan *dolma* artıq ingilis dilinin lüğətlərində erməni xörəyi kimi adlandırılır (26,s.13).

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərindəki ksenonimlər bu xalqların məişətini, milli xüsusiyyətlərini, zövqlərini əyani surətdə əks etdirir. İngilis dilində bu taksonomik qrupa aid ayrıca tədqiqat əsəri yoxdur.

Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan mətbəxi ingilis mətbəxinə nisbətən daha zəngin və çox-çəşidlidir. Azərbaycan dilçiliyində xörək adlarına aid Svetlana Məmmədovanın “Azərbaycan dilində xörək adları” adlı namizədlik dissertasiyası mövcuddur. Bu tədqiqat əsərində müəllif xörək adların semasioloji və onomasioloji istiqamətlərdə və etnolinqvistik səpkidə araşdırır (14,s.3).

Bu əsərdə Azərbaycan dilində xörək adları linqvistik cəhətdən ilk dəfə hərtərəfli öyrənilmiş, onların əmələ gəlmə yolları, mənşəyi, arxaik formaları, türk dillərindəki fono-morfoloji variantları, söz yaradıcılığı prosesində iştirakı, struktur-semantik xüsusiyyətləri, motivləşmə tipləri, yayılma arealları və s. araşdırılmış, müvafiq elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində yemək və xörək adları indiyə qədər bir neçə istiqamətdə öyrənilmişdir. Bu istiqamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (bax:14,s.6-7):

I. **Tarixi – etnoqrafik istiqamət.** N.Alxasovanın, A.Mustafayevin, K.Bunyadovun, N.Maleyevin, Ə.Əhmədovun, H.Həvilovun araşdırmaları əsasən bu istiqamətdədir. Müəlliflər Azərbaycan xörəklərinə maddi mədəniyyətin bir hissəsi kimi yanaşaraq və milli yeməklərin tarixini, gündəlik həyatda, məişətdə, mərasimlərdə işlənmə qaydalarını, milli mətbəxlərin yaxınlığını, yeməklərin növ və çeşidlərini, onların fərqli xüsusiyyətlərini müxtəlif zonalar əsasında öyrənərək belə qənaətə gəlmişlər ki, bu yeməklərin böyük əksəriyyəti ümumtürk, bəziləri isə ümumqafqaz səciyyəsi daşıyır . Bu ümumilik Qafqaz xalqları arasındakı əlaqə və qarşılıqlı ünsiyyət nəticəsində yaranmışdır (3, 4, 8, 15).

II. **Regional–lokal istiqamət.** İlk dəfə İ.O.Məmmədov etnoqrafik leksikaya aid olan doktorluq dissertasiyasında Azərbaycan milli yeməklərimizin adların mənşəcə regional – lokal baxımdan qruplaşdıraraq 4 yerə bölmüşdür:

1. Azərbaycan milli yemək adlarında Şərqi məxsus

xüsusiyyətlər;

2. Türk mənşəli, həmçinin əcnəbi mənşəli – ərəb, fars, rus, Ukrayna, gürcü və s. dillərinə məxsus yemək adları;

3. Ərazi cəhətdən fərqli xüsusiyyətlərə malik olan milli yemək adları;

4. Lokal səciyyəli milli yemək adları (13,s.20).

III. *Dialekt və şivələrin tədqiqi* istiqaməti Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin leksik xüsusiyyətlərindən bəhs edən dissertasiyalarda həmin ərazinin yemək, xörək adları da göstərilmiş, mənə və digər xüsusiyyətləri, qismən də olsa, izah edilmişdir (14,s.6-7).

Burada bəzi fonetik variantlar da aşkarlanmışdır. Z.Vəliyevin, S.Behbudovun, A.Məcidovanın, N.Məmmədovun, M.Məmmədovun, A.Ağayevin, A.Hüseynovun, Ə.Qubadovun namizədlik dissertasiyaları bu cəhətdən xüsusi maraq doğurur (bax: 23,s.25-28; 21,s.13; 36,s.26; 35,s.29; 34,s.16; 19,s.36; 24,s.18; 32,s.10-18; 14,s.7-8).

Azərbaycan dilindəki yemək adları orfoqrafiya lüğətlərində, dialektoloji, izahlı və terminoloji lüğətlərdə də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində ədəbi dilimizdə işlənən bir sıra yemək adlarının mənə və mənşəyi qeyd olunmuşdur.

Yemək adları etnoqrafik – məişət terminologiyasının əsas sahələrindən biri kimi etnoqrafiyaya aid terminoloji lüğətlərdə də əks olunmuşdur. “Azərbaycanca – rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti” dilimizə məxsus yemək adlarının bir qismini əhatə edir. Lüğətdə yemək

adlarının rus dilindəki qarşılıqları müəyyənləşdirilməklə yanaşı, qısa izahı da verilmişdir, məsələn:

Fəsəli – *Слоеная лепешка круглой формы, приготовленная на масле;*

Fisincan – *Баранина или курица, обжаренная в масле с молотым грецким орехом, очищенным гранатом, пассированным луком (2,s.62).*

Azərbaycan dilinin yemək adları mənşəyinə görə rəngarəngdir və aşağıdakı qruplara bölünür:

1.Ümumtürk və yaxud türk mənşəli yemək adları: qovurma, bozartma, basdırma, şorba, dolma, əzmə və s.

2.Qafqaz dillərinə məxsus yemək adları: xaçapuri, sasivi;

3.Rus və Ukrayna dillərinə məxsus yemək adları: kvas, borş, kotlet, piroq, brınza (pendir növü), bublik.

4.Avropa dillərinə məxsus yemək adları: bifşteks, hamburger, vineqret, salat və s.

5.İran dillərinə və ərəb dilinə məxsus yemək adları: piti, peşvəng, küsvərə, sırdağ, müsəmma, ziren, ləvəngi, pətə, mütəncəm, küftə, dovğa, düşbərə, kabab, xəşil.

Azərbaycan mətbəxindən fərqli olaraq, Böyük Britaniya mətbəxi o qədər də zəngin deyil. Britaniya mətbəxi əsasən o qədər də ləziz olmayan mətbəx sayılır, lakin xörək hazırlayanda britaniyalılar ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə böyük diqqət yetirirlər. Britaniya kulinariyasında istifadə edilən souslar və ədviyyatlar xörəklərin dadını dəyişdirməyə deyil, onların təbii dadını çatdırmağa xidmət edir və olduqca sadədirlər. Böyük Britaniya müstəmləkə ölkə kimi inkişaf edəndə onun

mətbəxi bir sıra xarici dövlətlərin və birinci növbədə Hindistan mətbəxinin təsirinə məruz qalmışdır. Məsələn: ingilis-hind mənşəli toyuqdan bişirilmiş *tikka masala* müasir dövrdə Britaniyanın milli xörəyi hesab olunur (52, 55).

Britaniya mətbəxi “təxəyyülü olmayan və ağır xörəklərə malik” mətbəx sayılır. Ənənəvi Britaniya yeməkləri balıq, çipslər və əzmə kartof və ətdən bişirilən qızartma (zapekanka) sayılır.

İngilis dilinin ksenonimləri və yaxud yemək adları mənşəyinə görə aşağıdakı qruplara bölünür.

1) Xalis ingilis mənşəli yemək adları: chips, beef-steak, fried eggs, omelette, entrecote və s.

2) Fransız mənşəli yemək, içki və şirə adları: caramel, meringue (piroq), champagne və s.

3) Rus və Ukrayna mənşəli yemək və içki adları: kvas, vodka, kaşha, ryazhenka, kalatch, gol(o)ubets, pelmeni, borşh, rassolnik, nalivka, nastoyka.

4) Ərəb-fars və türk mənşəli yemək adları: pilaw, sherbet, yoghurt, kefir, sumach, turkish delight.

5) Alman mənşəli yemək adları: snitsel, brankfurter.

6) İtalyan mənşəli yemək adları: pizza, macaroni, spagetti.

7) Gürcü mənşəli yemək adları: khachapuri, satsivi və s.(52).

Azərbaycan və ingilis dillərində ksenonimlərin semantik əlamətlərə görə kontrastiv təhlili göstərir ki, hər iki dildə yemək adları hipero-hiponimik münasibətlər

müstəvisində reallaşır və bu münasibətləri aşağıdakı taksonomik sıra şəklində əks etmək olar:

Hipero – hiponimik sıra

Yemək adları (Foodstuff)

Xörək adları (Dishes)

İçkilər (Drinks)

Un məmulatları və şirnilər (Starchy foods and confectionery)

Ədviyyatlar (Spicery)

Məlumdur ki, hər bir dil maddi gerçəkliyi özünə-məxsus surətdə əks etdirir və bu əksolunmada hər bir dil daşıyıcının dünyagörüşü, milli mədəni dəyərləri təzahür edir. Bu baxımdan ksenonimlərin Azərbaycan və ingilis dillərində öyrənilməsi hər iki xalqın məişətinin, yemək zövqlərinin və daha geniş desək dünyaya baxışlarının müəyyənləşdirilməsində müstəsna rol oynayır. Azərbaycan dilçiliyinin müasir mərhələsində milli-mədəni semantikaya malik olan sözlər (yəni məişət sözləri – rutinizmlər) həm semasioloji, həm də linqvo – kulturoloji planda öyrənilir. Azərbaycan və ingilis dillərindəki ksenonimləri sinxron planda öyrənərkən adlandırma prinsipini əsas götürərək onları iki qrupa ayırmaq olar:

1. Birinci dərəcəli nominasiya nəticəsində əmələ gələn ksenonimlər (первичная номинация).

2. İkinci dərəcəli nominasiya nəticəsində əmələ gələn ksenonimlər (вторичная номинация).

Birinci dərəcəli nominasiya dedikdə biz adlandırılmada əşyanın bu və ya digər əlamətlərinin, keyfiyyətlərinin bilavasitə sözdə əks olunmasını nəzərdə tuturuq.

Məsələn, ingilis və Azərbaycan dillərində aşağıdakı kse-nonimlər birinci dərəcəli nominasiyanın məhsuludur.

Azərbaycan dilində: *aş, kabab, dolma, plov, şorba və s.*

İngilis dilində: *souffle, ragout, porridge, flicht.*

Birinci dərəcəli nominasiya nəticəsində yaranan rutinizmlər hər iki dildə azlıq təşkil edir.

Dilin nominativ ehtiyatı bir sıra hallarda ikinci dərəcəli nominasiya hesabına zənginləşir. İkinci dərəcəli nominasiyada əsas rolu insan təfəkkürünün assosiativ xarakteri oynayır. İkinci dərəcəli nominasiyada əşyaların oxşarlığı, bənzətmə ön plana çəkilir və adlandırmada yenidən mənalandırma baş verir və bu da artıq mövcud olan mənanın fonunda reallaşır (45,s.234-235).

İngilis və Azərbaycan dillərində ikinci dərəcəli nominasiya öz etibarilə motivləşmə yolu ilə əmələ gələn dil vahidlərini əks etdirir. Hər iki dildə motivləşmə yolu ilə əmələ gələn yemək adları çoxluq təşkil edir. Motivləşmə yolu ilə əmələ gələn xörək adları üçün səciyyəvi cəhət bir əşyanın adının başqasının üzərinə köçürülüb işlədilməsidir. Bu yolla əmələ gələn birləşmələrin bir hissəsi hərəkət, əlamət bildirən sözlər və digər əşya adlarından düzəlir, daha dəqiq desək, hərəkətin, əlamətin və digər əşyaların adları xörək adlarına çevrilir, köçürülür. Beləliklə, Azərbaycan dilində motivləşmə nəticəsində əmələ gələn yemək adları aşağıdakı qruplara bölünür:

1.Hərəkət adları ilə motivləşmə (metaforlaşma, metonimləşmə) nəticəsində yaranan xörək adları. Bir çox yemək adları xörəyi hazırlayanın gördüyü işlə bağlı olur, müəyyən bir hərəkətin, fəaliyyətin nəticəsi kimi meydana

çıxır. Məsələn: *çəkməplov, döşəməplov, süzməxingəl, qiyməplov, əzməkartof, dönərkabab*(14,s.22-23).

2. Əlamət adları ilə motivləşən xörək adlarının yarınması. Mürəkkəb quruluşlu xörək adlarının nominasiyasında sifətlər də (əlamət bildirən sözlər) əsas yer tutur. Onlar, bir qayda olaraq, mürəkkəb quruluşlu yemək adlarının birinci komponentlərinin yerinə işlənərək belə adların ən səciyyəvi əlamətlərini əks etdirir. Məsələn: *şirin plov, şirin südlü aş, ətli kükü, südlü sıyıq, qır-qır plov*.

3. Kənd təsərrüfatı məhsullarının adları ilə motivləşən xörək və şirniyyat adları: *kələm dolması, lobya şorbası, badımcan dolması, soğanbozbaşı, kartof əzməsi, əvəlikli plov, şüyüdplov, mərci şorbası, çaytikanı tortu, qozlu tort, limonlu tortu, darçınli biskvit, almalı tortu, xaş-xaşlı tort, çiyələk tortu*.

4. Meyvə adları ilə motivləşən mürəkkəb xörək adları: *kişmiş plov, yarpaq dolması, nar qovurma, zoğalçilov, qozlu aş, banan peçenyəsi*.

Üçüncü və dördüncü qrupların bölgüsü demək olar ki, şərtidir.

5. Heyvan və quş adları ilə motivləşən xörək adları: *qoyun kababı, toyuqplov, toyuq çıxırtması, toyuq şorbası, balıq kababı, qırqovulplov*.

6. Ərzaq məhsullarının adlarından ibarət olan mürəkkəb xörək adları: *tikə kabab, ət qutabı, qaraciyər kababı, kəlləpaça, ətli dovğa, bağırsağ kababı, lülə kabab*.

7. Mətbəx əşyalarının adları ilə motivləşmə: *tava kabab, tas kababı, qazan kotleti, qazan kababı*.

8. Un məhsullarının adları ilə motivləşmə: *xəmir-aşı, un xəşili, yarma xəşili, manna yarmasından tort.*

9. Süd məhsulları adları ilə motivləşmə: *südlü sıyıq, kəsmikli tort, südlü aş, sudluplov, atlama ovduq, ayrınaşı.*

10. Peşə adları ilə motivləşmə: *çobanaşı, çoban salataı.*

11. Xalq, millət, şəxsiyyət və yer adları ilə motivləşmə. Bu qəbildən olan motivləşməyə Azərbaycan dilində həm xörək adları, həm içki adları, həm də şirniyyat adlarında tez-tez təsadüf olunur, məsələn: *rus borşu, Şəki plovu, Napoleon pirojnası, Ekler pirojnası, gürcü xarçosu. İsfahan halvəsi, Arzuman küftəsi, Sezar salataı, İskəndər kababı, Kürdəmir çaxırı, Gəncə konyakı, Dəllər çaxırı, Suvorov peçenyəsi, Aygun tortu, Aysel tortu, Jalə tortu, Züleyxa tortu, Yeganə tortu, Kəmalə tortu, Gülarə tortu, Gülbahar tortu, Lalə tortu, Mehparə tortu, Mətanət tortu, Napoleon tortu, Nərmin tortu, Nigar tortu, Polrobson tortu, Praqa tortu, Riqa tortu, Sevinc tortu, Səadət tortu, Ülviyyə tortu, Xatirə tortu, Cəmilə tortu, Şəlalə tortu, Şəfəq tortu, Bakı qurabiyəsi, Bakı paxlavası, Şəki paxlavası, Naxçıvan paxlavası, Lənkəran külçəsi, Quba paxlavası, Gəncə paxlavası, Quba bükməsi, Şamaxı mütəkkəsi, Şəki külçəsi, Şirvan qatlaması, Suvorov peçenyəsi, Gəncə qutabı*.*

12. Bilavasitə deyil, dolayısı yolla motivləşən (tərkibinə, formasına görə) motivləşən un məmulatlarının

* Burada sadalanan un məmulatlarının adları Əhməd – Cabir İsmayıloğlu. "1001 şirniyyat" kitabından götürülmüşdür (Bakı, Gənclik, 1993).

adları. Bu hallarda həmçinin bənzətmə, oxşarlıq böyük rol oynayır. Məsələn: *“Qadın barmağı” pirojnası*. Bu pirojna bişirilərkən xəmir kiçik barmaq formasında kəsilir, xamalı kremə qatılır, kakao tozu əlavə olunur. Hazır məmulat qadın barmağına oxşayır.

Zebra tortu. Bu tort hazır vəziyyətdə iki rəngli zolaqlardan təşkil olunmuş ləziz bir şirniyyatdır. Bu tort qat-qat xəmindən bişirilir, bir qata kakao vurulur, o birisinə yox. Ona görə də ağ-qara zolaqlı zebraya oxşadılaraq belə ad verilmişdir.

Polrobson tortu. Məlumdur ki, Pol Robson zənci əsilli müğənni olub. Bu tortun lavaşı tünd qızılı rəng alana kimi bişirilir. Bənzətmə nəticəsində bu ad verilmişdir.

Qızqalası tortu. Bu ad ona görə verilmişdir ki, hazır məmulat qız qalası formasında olur, çünki tortun üzərinə qız qalası fiquru qoyulur, qoz ovuntusu səpilir, bir neçə təbəqədən ibarətdir.

13. Tərkibinə görə motivləşən xörək və şirniyyat adları: badımcan dolması, kələm dolması, Azərbaycan meyvələri peçenyəsi (tərkibində gavalı və şaftalı olur), *çiyələk tortu, çaytikanı tortu, portağal tortu, qara qarağatlı tort, qarabala tortu* (tərkibində qara giləs olur), *ballı tort, qara gavalı tortu, qozlu tort, yerkökülü tort, xaş-xaşlı tort, çiyələk tortu* və s.

Azərbaycan dilində şəxsiyyət və yer adları ilə motivləşən xörək, içki və un məmulatlarının adları eponimik rutinizm sayıla bilər, məsələn: *İsfahan halvası, İskəndər kababı, Kürdəmir çaxırı, Napoleon tortu, Arzuman*

küftəsi və s.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, İngiltərə mətbəxi Azərbaycan mətbəxi kimi zəngin deyil, lakin o bəzi əhəmiyyətli tabedir. Belə ki, İngiltərədə ikinci səhər yeməyi (saat 12-də) Luncheon və saat 17-də çay içmə vaxtı (Tea – time) mövcuddur. Ona görə də İngilis mətbəxində müxtəlif növ piroqlara, peçenyələrə, kökələrə və tortlara üstünlük verilir. Britaniya mətbəxi bir sıra milli və regional variantlardan, o cümlədən ingilis, Şotland, Valliya, Hibraltar və ingilis - hind mətbəxlərindən bəhrələnir və bu mətbəxlər öz məhsulları ilə məşhurdur, məsələn. *Çəşir pendiri, Yorkşir pudinqi, qızardılmış çörək tikələri ilə Valliya pendiri* və s. (52; 55).

İngilis dilində yemək adlarında müşahidə edilən nominasiya üsulları bütün dillərdə olduğu kimi birinci və ikinci dərəcəli olmaqla iki qrupa ayrılır. Birinci dərəcəli nominasiya nəticəsində əmələ gələn yemək adları kəmiyyətə azlıq təşkil edir. Məsələn: *porridge, ragout, bonbon, omelette* və s.

İkinci dərəcəli nominasiya ingilis dilinin yemək adlarında kəmiyyətə çoxluq təşkil edir və daha zəngin və rəngarəngdir, məsələn: *Cahors wine, vintage wine, cottage pie, mashed potatoes, cured fish, force meat (döymə ət), Scotch broth (arpa yarması şorbası), fried eggs, beefsteak, cornish pasty, Scotch egg, cottage pic, tikka masala chicken, Pancake Day, lemon curd, Scottish oatcakes, Welsh Pancake, chicken and leek soup, wild mushroom soup, cock – a – leekie soup* və s. (52)

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də

yemək adlarının əksər hissəsi ikinci dərəcəli nominasiyanın məhsulu olaraq motivləşmə nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bəs ingilis dilində motivləşmənin hansı xüsusiyyətləri təzahür edir? Bu baxımdan, yəni motivləşmə üsullarına görə ingilis dilinin yemək adları Azərbaycan dilinə nisbətən bəsitdir. İngilis dilində yemək adlarında motivləşmənin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. Hərəkət adları ilə motivləşən yemək adlarının yaranması. Bu yemək adları görülən işlə bağlı olur, müəyyən bir hərəkətin, fəaliyyətin nəticəsi kimi meydana çıxır, məsələn: *fried / baked eggs, scrambled eggs, beefsteak, roast beef, salted pork fat (şpik), smoked sausage, forcemeat, cured fish.*

2. Yer adları ilə motivləşən yemək adları, məsələn: *Scotch broth (şorba), Bologna sausage, Turkish delight, Cahors wine, frankfurters (sosiska), Scotch egg (qaynadılmış yumurtanı ət qiyməsi ilə örtülər və şuxarilə qızardılar), Scottish oatcakes, Scottish porridge, Scottish Cullen Skink, Dutch apple pie, Scottish tablets, British game pie, wild mushroom lasagna.*

3. Əlamət bildirən sözlərlə motivləşən yemək adları. Burada əsas rolunu sifətlər oynayır, onlar keyfiyyətverici – qiymətverici funksiya daşıyır, məsələn: *cold boiled pork (bujanina), cold collation (soyuq qəlyanaltı), fresh milk, hotdogs.*

4. Kənd təsərrüfatı məhsulları və meyvə adları ilə motivləşən yemək adları: *muscat (drink), apricot jam, lemon curd, orange marmelade, asparagus and cheese muffin, Carrot soup, Carrot and ginger soup, cauliflower,*

broccoli and mustard soup, wild mushroom soup, fresh pea and bean salad, spring onion, pea and mint soup; summer greens, bacon and feta salad, wild mushroom lasagna, bilberry pie, lemon meringue pie, lemon tart, rhubarb fool with roached rhubarb, strawberry jelly, blackberry jelly.

5. Heyvan və quş adları ilə motivləşən xörək adları, məsələn: *chicken* soup, roast leg of Welsh *lamb*, *rabbit* with *bacon*, *oxtail* stew, lemon roast *chicken*, *pigs* in a blanket, smoked *mackerel* fish cake.

6. Peşə adları ilə motivləşən yemək adları: *Shepherd's pie* – çoban piroqu (*tortu*). *Shepherd's pie* və yaxud *cottage pie* piroqunun hazırlanmasında kartof əzməsi içərisinə mal ətinin qiyməsi qoyulur. Bu ingilis mətbəxinin ən məşhur yeməklərindən biridir (52, 55).

7. Bənzətmə və yaxud emosional çalarlı sözlərlə motivləşən yemək adları, məsələn: *foolish bread*, *runner bean salad*, *pigs in a blanket*, *Queen of Puddings*, *beef and Guinness pie*, *British game pie*, *toad in a hole*.

8. Dənli bitkilərin adları vasitəsilə motivləşən xörək adları, məsələn: *oatmeal porridge*, *buckwheat porridge*, *millet porridge*, *semolina porridge*, *boiled pearl – barley*.

Beləliklə, tədqiq etdiyimiz material göstərir ki, Azərbaycan və ingilis dillərində məişət leksikasına aid olan yemək adlarında ikinci dərəcəli nominasiyanın və yaxud motivləşmənin bəzi ümumi xüsusiyyətləri olsa da, bu dillərdə spesifik xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Belə

ki, Azərbaycan dilinin ksenonimləri daha zəngin və rəngarəngdir, motivləşmə üsulları isə kəmiyyətcə üstünlük təşkil edir. Digər tərəfdən Azərbaycan mətbəxinin zənginliyi (məsələn, yalnız plovun 100-ə qədər növü mövcuddur) leksik vahidlərin zənginliyinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan xalqı öz mətbəx zövqlərində daha diqqətli və seçicidir. Ona görə də Azərbaycan dili ksenonimləri semantik əlamətlərə görə bir sıra yalnız ona xas xüsusiyyətlərə malikdir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində ksenonimlər və yaxud yemək adları bu dillərin semantik potensialını artırır və bir çox frazeoloji birləşmələrin əsasını təşkil edir. Bu frazeoloji birləşmələr, paremioloji vahidlər antroposentrik xarakter daşıyır və insanın həyat tərzini, onun dünyagörüşünü, insani keyfiyyətlərini, milli-mədəni dəyərlərini əks etdirir. Məsələn:

Azərbaycan dilində:

Nə yoğurdum, nə yaptım

*Hazırca **kökə** tapdım.*

***Halva** – halva deməklə ağız şirin olmaz.*

*Keçi can hayında, qəssab **piy** axtarır.*

*Yetimə can-can deyən çox olar, **çorək** verən az.*

*Ac toyuq yuxusunda **darı** görər.*

*Nə tökərsən **aşına**, çıxar qaşığına.*

İngilis dilində:

*Better **an egg** today than a **ham** tomorrow ≈ Soğan olsun, nağd olsun.*

*To eat the **bread** of affliction ≈ dərd – qəmə*

batmaq;

*Half a loaf is better than no **bread** – dama – dama göl olar;*

*to know on which side one`s **bread** is buttered ≈ tədbirlı olmaq;*

*to quarrel with one`s **bread** and **butter** ≈ öz ziyanına hərəkət etmək;*

*He looks as if **butter** would not melt in his mouth ≈ suyun lal axanı, insanın yerə baxanı;*

*Fine (kind, soft) words **butter** no parships ≈ yerışı gözəl sözlərlə aldatmaq olmaz;*

*You cannot eat your **cake** and have it – olacağa çarə yoxdur;*

*to have a finger in one`s **pie** – bir işdə (adətən mənfi) əli olmaq;*

*to keep one`s breath to cool one`s **porridge** – öz məsləhətlərilə heç kimi yormamaq, susmaq;*

*to be in **the soup** – çətin, çıxılmaz vəziyyətdə olmaq;*

*to serve with the same **sauce** – pisliyə pisliklə cavab vermək;*

*What`s **sauce** for the goose is sauce for a gander ayrışçilik salmaq olmaz;*

*To bring home **the bacon** – uğura çatmaq və s.*

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ GEYİM ADLARININ KONTRASTİV TƏHLİLİ

Dahi ingilis yazıçısı Oskar Uayld demişdir: “Geyim və yaxud kostyum təkamul olaraq olduqca vacib və bəlkə də hər bir insanın ən əhəmiyyətli keyfiyyətlərini, məsələn adətlərini, ənənələrini və həyat tərzini əks edən mühüm əlamətdir”.

Həqiqətən, hər bir geyim öz zamanının güzgüsüdür və öz dövrünün ictimai-siyasi durumunu, məhsuldar qüvvələrin səviyyəsini və inkişafının xarakterini, mühüm mədəni və elmi nailiyyətlərini, insanların adət və psixologiyasını, onların estetik görüşlərini əks etdirir.

Müasir dövr insanların həm maddi, həm də mənəvi həyatında kəskin dəyişikliklərlə səciyyələnir. İnsanlar daim kamilliyə can atır, həyat tərzini daha rahat etməyə çalışırlar. Bunlar isə öz növbəsində insanların geyimlərində də dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Son dövrdə dəbdə olduqca sürətli dəyişikliklər müşahidə olunur, dəb daim dəyişir və keyfiyyətə yenilənir.

Dəbdə olan dəyişikliklər dillərə də öz təsirini göstərir: hər bir dil ya yeni sözü öz ehtiyatı hesabına yaradır ya da kalka və yaxud alınma sözlər vasitəsilə digər dillərdən alır, məsələn: Azərbaycan dilində işlənən sarı, cemper, jilet, kombinezon, jaket, pijama, şərf və sair söz-

lər digər dillərdən (Hind-Avropa dillərindən) alınmadır. Ona görə də geyim adlarının müxtəlif sistemlərə aid olan Azərbaycan və ingilis dillərində müqayisəli tədqiqi müntəzəm olaraq həyata keçirilməlidir çünki bu problemin tədqiqi hər iki xalqın məişəti, mədəniyyəti, siyasi – iqtisadi və ictimai həyatını daha dolğun təsəvvür etməyə imkan yaradır. Digər tərəfdən geyim adları taksonomik qrupu daim dəyişir, inkişaf edir, bu da olduqca önəmlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İ.Məmmədovun etnoqrafik leksikaya aid doktorluq dissertasiyasında geyim adlarına müəyyən yer verilmişdir (13) və eləcə də “Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya lüğətində (Tərtibçilər M.Qasimov, H.Quliyev, İ.Məmmədov, S.Novruzova. Bakı, 1987) bəzi geyim adları əks olunmuşdur. Bununla bərabər, Azərbaycan dilçiliyində V.İ.Qərənfilin “Qaqauz dilinin məişət leksikası (geyim və ayaqqabı adları)” namizədlik dissertasiyası mövcuddur (30). Eyni zamanda B.R. Məmmədovanın “Azərbaycan dilində geyim adları” mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyası bu problemin araşdırıcılarına böyük töhfədir (Bakı,1991,145s).

Yuxarıda qeyd edilən əsərdə V.İ.Qərənfil qaqauz dilində geyim və ayaqqabı adlarının dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirir, bəzi arxaik adların etimoloji interpretasiyasını verir və bu növ leksikanın zənginləşmə üsul və yollarını aydınlaşdırır. Lakin geyim adlarının iki müxtəlif sistemli dillərə aid olan Azərbaycan və ingilis dillərində semantik tədqiqi indiyə qədər reallaşmamışdır.

Bizim tədqiqat isə Azərbaycan və ingilis dillərində

geyim adlarının leksik-semantik təhlilini aparmaq, onları semantik əlamətlərə görə kontrastiv – xarakteroloji səciyyəsinə vermək və bu növ adların həmçinin linqvokulturoloji cəhətdən tədqiq etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda geyim adlarının meydana gəlməsində hər iki dildə təzahür edən spesifik cəhətləri də təyin etmək olduqca maraqlı və aktual problem kimi meydana çıxır.

Hazırkı tədqiqatlarımızda biz geyim adlarını hər iki dildə polisistem hesab edərək onları hipero – hiponimik sıra şəklində aşağıdakı kimi əks edə bilərik:

Hipero – hiponimik sıra

Geyim adları

<i>İngilis dilində</i>	<i>Azərbaycan dilində</i>
<i>Clothes</i>	<i>Geyimlər (paltarlar)</i>
Outer garments	Bayır geyimləri
Men`s clothes	Kişi geyimlər
Women`s clothes	Qadın geyimləri
Parts of clothes and their types	Geyim hissələri və növləri
Fabric and material	Parça və xammal
Accessories	Aksesuarlar
Shoes	Ayaqqabılar

İndi isə bu hipero – hiponimik sərıaya aid bəzi misalları gətirək:

Clothes – winter clothes (qış geyimi), summer clothes (yay geyimi, paltarı), casual clothes (gündəlik geyim); underwear (alt paltarı), beachwear (çimərlik paltarı) və s.

Outer garments – bayır geyimləri: winter coat –

(qış paltosu), fur coat (xəz palto), raincoat – (plaş, yağmurluq, bürüncək).

Men`s clothes – kişi paltarı: trousers (şalvar), jacket (jaket), sweater (sviter), shorts (şortlar).

Women`s clothes – qadın paltarı: casual dress – gündəlik paltar, formal dress – rəsmi paltar, summer dress – yay paltarı, evening dress – ziyafət paltarı, maternity wear – hamiləlik paltarı, skirt – yubka, ətək; jacket – jaket.

Parts of clothes and their types – Geyim hissələri və növləri – collar – boyun; sleeve – qol, short sleeve – qısa qol; long sleeve – uzunqol, pocket – cib; front pocket – qabaq cib, side pocket – yan cib, inside pocket – içəridə olan cib.

Fabric and material – parça və xammal:

cotton – çit, linen – kətan, silk – ipək, wool – yun, mohair – maxer, velvet – velvet, leather – dəri;

synthetics – sintetik (parça), nylon – neylon, polyester – polister, artificial fur – süni xəz, natural fur – təbii xəz, knitted, knitted cap – toxunma papaq, embroidery, embroidered dress (şirt) – naxış, naxışlı paltar (köynək).

Accessories – aksesuarlar: bag – çanta, handbag – əl çantası, purse – pul kisəsi, suitcase – çemodan, belt – kəmər, umbrella – çətir, button – düymə, hat – şlyapa, fur hat – xəz papaq, scarf – şarf, silk scarf – ipək şərf, woolen scarf – yun şərf, gloves – əlcəklər, handkerchief – dəsmal, sunglasses – gün eynəyi, glasses – eynək, contact lenses – kontakt linzalar, tie – qalstuk, silk tie – ipək

qalstuk.

Shoes – ayaqqabılar: winter boots – qış ayaqqabısı, ladies’ boots – qadın ayaqqabısı, high – heel shoes – hündurdaban ayaqqabı, low – heel shoes – alçaqdaban ayaqqabı, flat – heel shoes – dabansız, düzdaban ayaqqabı, open – toe shoes – burnuaçıq ayaqqabı, slippers – şapşap.

Gördüyünüz kimi, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində geyim leksik-semantik qrupun hipero – hiponimik sıralarında müəyyən oxşarlıq mövcuddur. Bununla bərabər, geyim terminologiyasının yaranmasında, daha dəqiq desək, geyim adlarının tarixən təşəkkülündə bəzi spesifik cəhətlər mövcuddur ki, onları nəzərə çatdırmaq məqsədəuyğun olardı. Belə ki, Şəhla Nağıyevanın “Quba şəhərinin məişət və mədəniyyəti (XIX-XX əsrin əvvəllərində)” namizədlik dissertasiyanın avtoreferatında (Bakı,2012) müəllif Azərbaycan geyimlərinin və parçalarının tarixinə nəzər salaraq qeyd edir:

“Libaslar zircamə, yəni alt (gecə köynəyi) və üst (tuman, üst köynək, **bulusa**, don, çaxçur, candonu, önlük və s.) olmaqla iki dəstəyə bölünürdü. Baş geyimləri geymə (cutqu) və örtmə olmaqla müxtəlif ölçülü və adlı **büşmə** (kəlayağı), şal, çərşo (çərşab), məndil (ləçək), rübənd, dingə, duvaq, çalma və s. ibarət idi. **Büşmənin** yaşa və zövqə görə “Gəncə”, “Basqal”, “Şəki”, “Neratı”, “Gülabzani” kimi növləri geniş yayılmışdı. Ayrı-ayrı materiallardan tikilən çərşablar müxtəlif adlarla tanınırdı: darayı, möv, girvənkə, krepdeşin və s. Ənənəvi ayaq geyimlərinə corab, şətəl, başmaq, nəleyin, səndəl,

qrablı (qaloş), tuflı və sar daxil idi.

Qubada ənənəvi kişi alt geyimlərini “ağ” köynək – şalvar (köynək, dizlik), üst geyim kompleksini üst köynək, nifəli şalvar, don (arxalıq), çuxa, kürk, candonu, əba, döşlük, və s.; baş geyimlərini ağ yaylıq, şəbküləh, araqçın, təzək, papaq (“ləzgi”, “kazaki”, “noğayi”, “çərkəzi”, “düşbərə”, “Buxara”, “Şirazi”, “xrom”, “qulaqlu”, “şiş”, “motal”), əmmamə və s; ayaq geyimlərini: başmaq, uzunboğaz çəkmə, (xrom və s.), çarıq (Şirazi və s.), corab, zindani – məst, dübəndi, səndəl, çuvek, qrabli və s. təşkil edirdi” (bax:16,s.15-16).

Avtoreferatdan gətirdiyimiz parça Azərbaycan geyim adlarının bir tərəfdən rəngarəngliyi və çoxçeşidliyini, digər tərəfdən isə bir çox geyim adlarının arxaikləşməsini və istifadədən çıxmasını göstərir, məsələn: zircamə (alt paltarı), çaxçur, buluşa, candonu, məndil, rubənd, dingə, əba, patava, şəbküləh, zindani – məst, dübəndi, çuxa, culfa və sair geyim adları artıq müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, geyim və baş örtüklərinin adlarında yer və millət adlarına tez – tez təsadüf olunur, məsələn:

Kəlayağlıların Gəncə, Basqal, Şəki, Nerati növləri, papağların “Buxara”, “Şirazi”, ləzgi, kazaki, noqayi, çərkəzi” və s. növləri bu fikrin sübutudur.

Maraqlı faktdır ki, ingilis dilində də geyimlərin adlandırılmasında yer adlarının müəyyən rolu var. Zənnimizcə, bu nominasiya insan təfəkkürünün adlandırılmasında konkretləşdirməyə, kateqorikliyə üstünlük ver-

məsi ilə əlaqədardır. İndi isə bəzi misallara yer verək. İngilis dilində geyim adlarının yer adları ilə adlandırılması bu və ya digər geyim növünün istehsal yeri və yaxud güman edilən istehsal yeri ilə bağlıdır. Məsələn, müasir dövrdə Bermuda shorts, Hawaiian shirts, Fair Isle sweaters, Holland (linen) shirts, Damask shirts, polonaise (in the fashion of polish women), basque, jersey (originally Jersey frock), BalACLava, Capri pants, mantua and denim ("Serge de Nimes – after the city) bu qəbildəndir.

Bununla belə, ingilis dilində həm tarixən, həm də müasir dövrdə öz işləkliyini və aktuallığını itirməyən geyim adlarının yaranmasında mühüm bir tendensiya müşahidə olunur. Bu tendensiya tədqiq olunan rutinizmlərin əmələ gəlməsində şəxs adlarından geniş istifadə olunma halları ilə əlaqədardır. Demək olar ki, bu şəxs adlarının əksəriyyəti hərbi münasibətlərlə bağlıdır;

The Garibaldi jacket or Garibaldi shirt – Qaribaldi jaketləri və ya Qaribaldi köynəyi – qadınlar üçün qara naxışlı, hərbi elementlərlə bəzədilmiş qırmızı yun jaketlər; 1860-cı illərdən məşhurlaşmağa başlayıb, bu geyimlər 1863-cü ildə İngiltərəni ziyarət etmiş İtalyan inqilabçısı Juzeppe Qaribaldinin adı ilə bağlıdır.

Chanel's little Black Dress – Şanelin kiçik qara paltarı – Bu geyim adı məşhur fransız modelyeri Koko Şanelin yaratdığı və indiyə qədər dəbdən düşməyən çox zərif, qara, düz biçimli paltar ilə bağlıdır (56).

The Eisenhower jacket – Eyzenhauer jaketləri – II

Dünya müharibəsi illərində dəbə düşən uzunluğu belə qədər olan hərbi jaket. Bu jaket Eyzenhauerin hərbi ştabı tərəfindən təsdiqlənmiş və Şimali Avropada döyüşən Amerika əsgərlərinin istifadəsinə verilmişdir. Jacketin əsasını həmin dövrdə Britaniya ordusunda istifadə edilən “Battle dress” – “Döyüş paltarı” təşkil etmişdi.

The Cardigan – kardiqan – düymələri qabaqda yerləşən toxunma uzun jaket. Bu jaketlər Britaniya əsgərlərinin soyuq Rusiyada qısa dözmələri üçün istifadə olunmağa başlanmışdı. Bu jaket növünün adı indi də işlənməkdədir, hətta bir çox dillərə, o cümlədən rus, fransız və s. dillərə keçmişdir. Jacketin adı James Brudenell, 7th Earl of Cardigan, yəni Kardiqan nəslindən olan 7-ci qraf Jeyms Brudenelin şərəfinə qoyulmuşdu. Qraf Jeyms Brudenel 1854-cü ildə Krım müharibəsində Britaniya ordusunun liderlərindən olub.

The Mao Jacket – Mao jaketləri – olduqca sadə biçimli, boz rəngli, köynək tipli jaketlərdir. Bu jaketlərin son dərəcə sadə olması Mao rejiminin o zamankı varlıqların paltarlarındakı zənginliyə, zər-zibaya qarşı olan etirazını bildirirdi.

The Nehru jacket – Nehru jaketləri – yaxalığı və boyunluğu (воротники) olmayan uniforma tipli jaketlər. Geyimin adı Cawaherlal Nerunun adı ilə bağlıdır. O, müstəqil Hindistanın birinci baş naziri olmuşdur.

The Bloomer Costume – Blumerin kostyumu – bu geyim növü modelyer Amelia Blumer tərəfindən dəbə gətirilmişdir. Onun əsas cəhəti qadın paltarlarının, daha dəqiq desək qadın kostyumlarının daha çox kişi kostyum-

larına oxşadılması ilə səciyyələnilir.

The Wellington boot – Velinqton ayaqqabısı – atlı qoşunlar üçün məsləhət görülən, əvvəllər dəridən, müasir mərhələdə isə rezindən hazırlanan hersoq Velinqton tərəfindən təklif edilən ayaqqabı növü.

The Stetson hat – Stetson papağı – Con Stetson kampaniyasının banisinin şərəfinə bu geyim növünə bu ad verilmişdir.

The Mackintosh – Makintoş – sintetik materialdan hazırlanan sukeçirməyən pləş. Bu pləşi dəbə gətirən Çarlz Makintoşun adı bu geyim növünə verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, makintoş XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycanda da həm istehsal olunurdu, həm də geyilirdi. İndi isə dəb dəyişdiyinə görə artıq ingilis dilindən keçən bu söz arxaikləşmişdir.

İndi isə Azərbaycan və ingilis dillərində geyim adlarının dil mənsubiyyətinə görə səciyyəsinə verək.

Azərbaycan dilindəki geyim adları, bir qayda olaraq, üç böyük leksik qrupa ayrılır:

1. Ümumtürk mənşəli sözlər; 2. Azərbaycan mənşəli sözlər; 3. Alınmalar.

Ümumtürk mənşəli sözlər dilimizin qədim leksik qatına aiddir. Bu sözlər tarixi inkişaf prosesində müəyyən fonetik, morfoloji, leksik dəyişikliklərə məruz qalmışlar. Lakin unutmaq lazım deyil ki, bu sözlərin içərisində də digər dillərdən alınma ola bilər, çünki bir sıra hallarda mənbə dili təyin etmək çətin olur. Beləliklə, bu sözlərə aid aşağıdakıları qeyd etmək olar: *Başmaq, başlıq, balaq, ətək, don, şalvar, çalma* və s.

Yalnız Azərbaycan dilinə məxsus geyim adları aşağıdakılardır: *çarıq, örpək, biləkçə, kürk və s.*

Azərbaycan dilində geyim adlarının böyük qrupunu alınma rutinizmlər təşkil edir. Onlar müxtəlif dillərdən Azərbaycan dilinə keçmişdir, məsələn:

1) ərəb və fars dillərindən keçmiş geyim və parça adları: *bəz, xalat, şal, fata və sair.*

2) rus və Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə keçmiş geyim və parça adları:

dublyonka, şuba, beret, qolf, jemper, pencək, şort, qalstuk, səndəl, viskoza, neylon, jersi, şlyapa və s.

İngilis dilindəki geyim və parça adları isə mənşəcə iki böyük qrupa ayrılır:

1) İngilis mənşəli geyim və parça adları: *coat, clothes, suit, skirt, shirt, cardigan, mackintosh və s.*

2) Müxtəlif dillərdən (hind, çin, rus, fransız, italyan və s. dillərdən) keçən geyim və parça adları: *sari (hind), cheongsam (çin), astrakhan (rus), fustanella (italyan), haute couture (fransız) və s.*

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hər bir dilin maddi gerçəkliyi əks etməsində öz spesifik üsulları var və bu əks olunma bütün dil daşıyıcıları tərəfindən milli-mədəni dəyərlərə əsaslanaraq dərk olunur və qəbul olunur. Bu vəziyyətin nəticəsi olaraq insanların dünyanın, onu əhatə edən əşyaların adlandırmasında bir sıra spesifik cəhətlər, milli xüsusiyyətlər meydana çıxır. Beləliklə, hər bir xalq özünəməxsus dünyanın dil mənzərəsini yaradır.

Bu baxımdan məişət leksikası və eləcə də geyim adları “öz spesifik milli-mədəni mənalı ilə nəinki hər

bir xalqın dil kollektivini səciyyələndirən həyat tərzini, həmçinin onun təfəkkür tarixini də əks edir” (38,s.88).

Bu tədqiqatda biz hər şeydən əvvəl elə geyim adlarını seçirik ki, onların mənasında milli komponent daha qabarıq sezilsin. Doğrudur, məntiqi kateqoriyaların, insan təfəkkürünün ümumiliyi bütün dillərdə ümumi leksik fondun mövcudluğuna gətirib çıxarmışdır. Lakin bütün ümumi şəraitlərə baxmayaraq hər bir xalqın yalnız ona məxsus olan mədəni realiyaları, məişət və ətraf mühitin məfhumları vardır ki, onları digər mədəniyyətlərdə tapmaq qeyri – mümkündür. Hər bir dil mənasında milli mədəni komponentlər olan dil vahidlərinə malikdir və bu sözlərə toponimlər, frazeologizmlərdən başqa, məişət leksikası və o cümlədən geyim adları da daxildir.

Bu vahidləri bəzi tədqiqatçılar “lingvokulturema” da adlandırır və bu termin bizcə sözdə dilin və mədəniyyətin vəhdət təşkil etməsini göstərir. Bu vahidləri öyrənərkən biz müxtəlif dil daşıyıcılarının dünyanı dərk etməsinin və əks olunmasının xüsusiyyətlərini müəyyən etmiş oluruq (26,s.14).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müasir mərhələdə milli-mədəni semantikaya malik sözlər həm semasioloji, həm də lingvo-culturoloji aspektdə öyrənilməlidir. Bu baxımdan milli-mədəni komponentli sözlərə aid olan geyim adları olduqca böyük aktualıq kəsb edirlər, çünki hər bir dildə təzahür edən motivləşmə, birinci və ikinci dərəcəli nominasiya növlərini fərqləndirməyə zəmin yaradır.

Azərbaycan və ingilis dillərindəki geyim adları sinxron planda tədqiq edilərkən onları aşağıdakı qruplara bölmək olur:

1) birinci dərəcəli nominasiya nəticəsində əmələ gələn geyim adları (motivləşməmiş adlar).

2) ikinci dərəcəli nominasiya nəticəsində əmələ gələn geyim adları (motivləşmiş adlar).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, birinci dərəcəli nominasiya əksər dillərdə nisbətən az rast gəlinən dil hadisəsidir. Dilin nominativ fondu əsasən alınma sözlər və ikinci dərəcəli nominasiya hesabına zənginləşir. İkinci dərəcəli nominasiyada insan təfəkkürünün assosiativ xarakteri həlledici rol oynayır, yəni əşyanın adlandırılmasında artıq bəlli olan adın mənasının ya bənzətmə ya da oxşarlıq xüsusiyyətləri ön plana çəkilir və yeni yaranan adda mənanın yeniləşməsi baş verir.

Yenidən mənalandırma artıq mövcud olan biliklərə əsaslanır və bu biliklər də öz növbəsində yeni sözün ya komponentlərinin mənasında, ya da daxili formasında öz əksini tapır. Məsələn:

1. Azərbaycan və ingilis dillərində birinci dərəcəli nominasiya nəticəsində yaranmış geyim adları.

Azərbaycan: *köynək, ətək, jaket, paltar, pijama*.

İngilis: *shirt, skirt, jacket, dress, pyjamas*.

2. Azərbaycan və ingilis dillərində ikinci dərəcəli nominasiya nəticəsində yaranmış geyim adları.

Azərbaycan dilində: *ziyafət paltarı, alt paltarı, hündürdaban ayaqqabı*.

İngilis dilində: *evening dress, undersirt, high – heel*

shoes.

Dilçilikdə birinci dərəcəli nominasiya nəticəsində yaranmış sözlər motivləşməmiş terminlər hesab olunur, onlar dil daşıyıcıları tərəfindən birinci dərəcəli hesab olunur və onların yaranma üsullarını yalnız etimoloji və yaxud tarixi təhlil nəticəsində müəyyən etmək olar. Bu bizim tədqiqatın məqsədi deyil. Bizi ikinci dərəcəli nominasiya nəticəsində yaranmış adlar maraqlandırır, çünki tədqiq olunan geyim adlarının yaranma mexanizmi məhz bu səpgidə açıqlanır.

İkinci dərəcəli nominasiya məfhumu ilə motivləşmə məfhumu ayrılmaz əlaqədədir. Belə ki, “Motivləşmə sözün elə bir əlamətidir ki, bu sözün səslənməsi və mənası arasında əlaqəsi əsasında həmin sözün eyniköklü və yaxud eyni strukturlu sözlərlə münasibəti müəyyən edilmiş olsun” (22,s.66).

Motivləşmiş sözlər dilin milli spesifikliyini olduqca dolğun və qabarıq əks etdirir və bilavasitə bu dilin daşıyıcılarının milli təfəkkürü ilə əlaqədirlər. Bir qayda olaraq, geyimlərin adlandırılmasının əsasını əşyanı səciyyələndirən bir və yaxud bir neçə əlamət təşkil edir. D.N.Şmelyovun fikrincə, “insan yaratdığı əşyaların adları semantik cəhətdən funksionallığa yönəlib. Bu əşyaların zahiri görünüşünə gəldikdə isə burada motivləşmiş əlamətlər kimi material, forma, rəng çıxış edə bilər” (45,s.234-235).

Dilçilik ədəbiyyatında motivləşmiş əlamət “kifayət qədər səciyyəvi” (31,s.269) və ya “ən qabarıq” (46,s.336) kimi təqdim olunur.

Qeyd olunmalıdır ki, bu və ya digər dil daşıyıcıları asanlıqla nominasiya prinsipini, yəni motivləşmiş əlaməti dərk edirlər. Məsələn, biz asanlıqla ingilis dilində aşağıdakı geyim adlarının yaranma prinsiplərini təyin edə bilərik, soaker – (to soak – hopmaq feili) – sukeçirməyən uşaq tumanı; scullcap (skull – kəllə deməkdir) – araqçın. Və yaxud Azərbaycan dilindəki gödəkcə, biləkcə, şapşap geyim adlarının da nominasiya prinsipləri olduqca aydındır.

İkinci dərəcəli nominasiya qrupuna Azərbaycan və ingilis dillərinin daha gec mərhələlərində yaranmış geyim adları daxildir ki, onlar müasir dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla anlaşılır.

Beləliklə, motivləşmə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində ikinci dərəcəli nominasiya nəticəsində yaranmış geyim adlarını iki qrupa ayırmaq olar:

1) Birbaşa nominasiya nəticəsində yaranmış geyim adları (motivləşmiş əlamət bilavasitə sözün kök – morfemi ilə əks olunur);

2) Sözün məcazi mənası əsasında yaranmış geyim adları (vasitəli nominasiya, yəni motivləşmiş məna digər, artıq mövcud olan sözlə assosiativ əlaqə nəticəsində dərk edilir). Beləliklə, motivləşmiş əlamətləri yekunlaşdıraraq ikinci dərəcəli nominasiya prinsipini D.Smelyovun tərifinə əsasən başa düşürük: “Bu nominasiya prinsipi elə vəziyyətdir ki, dil daşıyıcılarının motivləşmiş əlamətlərin ümumiləşdirilməsi nəticəsində yeni sözlər yaranır və onlar da öz növbəsində digər yeni sözlərin, yeni adların

yarınmasına zəmin yaradır” (45,s.234).

İndi ingilis dilində ikinci dərəcəli nominasiya nəticəsində yaranmış geyim adlarını təhlil edək.

Bu növ nominasiyanın birinci qrupuna, yəni birbaşa nominasiya qrupuna elə geyim adları daxildir ki, onların adları əşyaların əsas əlamətləri, xüsusiyyətləri və funksiyaları əsasında yaranmışdır, məsələn:

sweater (to sweat feili – tərləmək) – sviter;

snuggles (to snuggle feili – bərk sıxılmaq) – kolqotka.

İkinci qrupa assosiativ əlaqə, məcazlaşma nəticəsində yaranmış geyim adları daxildir, məsələn:

Broom – stick skirt – (broom stick – süpürgə ağacı) – yubka – karandaş (düz biçimli ətək);

Stovepipe (stovepipe – tüstü çəkən baca) – silindr (papaq növü).

Biz geyim adları tematik qrupunu hər şeydən əvvəl motivoloji səviyyədə, yəni leksik vahidlərin hər iki dildə motivasiyon – kontrastiv təhlilini aparırıq. Məlumdur ki, dünyanın dil mənzərəsi müxtəlif semantik kontiniumlardan ibarətdir. Lakin hər bir milli dil şüuru bu kontiniumları fərqləndirmək üçün özünün spesifik üsullarını seçir. Bu üsullar onunla müəyyən edilir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində geyimlərin adlandırılmasında hansı məfhum sferalarına üstünlük verilir, bu sferaların daxili formalarında hansı məfhumlar ehtiva olunur və bu leksikanın motivasiyası hansı yollarla reallaşır?

Tədqiqatda aparılmış motivasiyon – kontrastiv təhlil göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində geyim

adlarını əks etdirən linqvokulturemlər bu dillərdə müəyyən qanunauyğunluqlara tabe olur, oxşar nominativ prinsiplərə əsasən formalaşırlar, konkret semantik sahə ilə əlaqədirlər. Bu onunla izah olunur ki, hər iki müqayisə olunan dillərdə geyim adları əsasən ümumi (universal) səciyyə daşıyır, lakin bu adların reallaşmasında hər iki dildə spesifik cəhətlər də özünü göstərir ki, bunlar da hər iki xalqın milli xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Yuxarıda göstərilmiş nominasiya prinsiplərindən bəlli olur ki, onların sayı çoxdur, onlar müxtəlifdir. Bu prinsipləri ümumiləşdirmək fikri əmələ gəlir. Beləliklə, motivləşmə əlamətlərinə görə geyim adları leksik-semantik qrupunda ingilis dilində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1) istifadə olunmuş materiala (parçaya) görə motivləşmə:

jeans (denims) – jins parçadan şalvar.

2) insan bədəninin hissələrinə görə motivləşmə:

waist – (waist – taliya, bel) – korsaj;

knee – length socks (knee – diz deməkdir) – qolflar.

3) sosial, milli və professional mənsubiyyətə görə nominasiya:

Russian shirt – kosovorotka (boynu (yaxası) bükülən köynək);

cowboy shirt – kovboyka (köynək növü) – cowboy - çoban adı ilə əlaqədardır.

4) əşyanın istifadəsinə görə nominasiya:

body-shaper – (to shape one`s body – bədəni düzəltmək söz birləşməsindən əmələ gəlmişdir) – qadın fiqurasını korreksiya edən trikotaj parçadan qrasıya;

windcheater, windbreaker (wind – külək sözündən əmələ gəlmişdir) – pləş.

5) hərəkətin tərzinə görə nominasiya:

combination (to combine – birləşdirmək sözündən) – kombinasiya;

loose overall (loose – boş sözündən) – balaxon, gen biçimli don.

6) yer adı ilə bağlı nominasiya:

Oxford shoes – (Oxford – şəhər adı) – bağları olan ayaqqabı;

Indian sari – hind sarisi (qadınlar üçün geyim növü).

7) geyim tərzinə görə nominasiya:

underwear (under – alt, wear – geyinmək) – alt-paltarı

outer garments (out – çöl, bayır, garments – geyim) – üst paltarları, çöl paltarları.

8) bu və ya digər hissənin olması və yaxud olmaması ilə əlaqədar nominasiya:

button-through- dress (button – düymə, through – içindən, içərisindən, dress – paltar) – düyməli paltar;

pleated skirt – (pleat – qat, skirt – ətək, yubka) – qat – qatlı ətək, yubka;

pinafore dress (pinafore – önlük) – önlüklü paltar.

9) əşyanın əlamətlərinə görə nominasiya:

tights – (tight – dar sifətindən əmələ gəlmişdir) –

kolqotka;

string – (*string* – xətt ismindən əmələ gəlmişdir) – *stringlər* (qadınlar üçün alt paltarı növü);

short coat (*short* – qısa, *coat* – palto) – qısa palto;

short fur coat (*short* – qısa, *fur* – xəz, *coat* – palto) – qısa xəz (palto).

10) geyimin funksiyasına görə nominasiya:

hospital gown – xəstəxana xalığı;

training suit – məşq paltarı;

gym-shoes – idman ayaqqabısı (*kedlər*);

running-shoes – rahat idman ayaqqabısı (*krossovka*);

waterproof (coat) – su keçirməyən palto.

11) yaşa və cinsi mənsubiyyətə görə nominasiya.

Buraya uşaq paltarları – *children's garments*, qadın geyimləri – *ladies's clothes* və kişi geyimləri – *men's clothes* daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq paltarları yaşa müvafiq seçilir, onlar tədricən sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir, məsələn:

nightie – gecə köynəyi (*uşaqlar üçün*);

diaper, nappy – tuman (*çəğalar üçün*);

baby's vest – çəğalar üçün köynək;

cap – uşaq papağı;

bib – döşlük (*çəğalar üçün*).

Qadın geyimləri ingilis dilində öz çoxçeşidliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir, məsələn:

casual dress, formal dress, summer dress, woolen dress, cocktail dress, low – cut dress, evening dress, eve-

ning gown;

business suit, pants suit;

button – through dress, pinafore dress, house dress;

maternity wear, maternity dress;

sweater, jersey, cardigan, jacket, vest;

blouse, shirt, tunic, T – shirt, tank top, halter top;

skirt, miniskirt, long skirt, pleated skirt, black skirt;

pants, slacks, trousers, jeans, denims, shorts;

bathing suit, swimsuit, bikini.

Kişi geyimləri də öz çoxçeşidliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir, məsələn:

business suit, three – piece suit, tuxedo, tail coat,

tails, black tie, white tie;

trousers, slacks, jeans, denims, shorts;

jacket, blazer, vest;

sweater, turtleneck, sweater, pullover, jumper,

sweatshirt;

shirt, polo – shirt, T – shirt, tank top;

warm – up suit, training – suit, trunks;

bathing trunks, swimtrunks;

overalls, work clothes, uniform;

Underwear, hosiery, sleepwear, robes;

socks, slouch socks, knee – high socks;

pyjamas, sleepshirt, night – gown,

housecoat, robe, bathrobe, terry – cloth robe.

12) İngilis dilində həmçinin geyim adlarında bu və ya digər mövsümlə və ya günün hissəsi ilə əlaqədar olan ikinci dərəcəli nominasiya mövcuddur, məsələn:

winter coat – qış paltosu;
summer clothes – yay paltarı;
winter boots – qış ayaqqabısı;
evening dress – gecə (ziyafət) paltarı;
snow suit – uşaq kombinezonu (qış üçün);
night gown – gecə köynəyi (qadınlar üçün) (56).

Qeyd etmək lazımdır ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində geyim adlarında mövsümlə və yaxud günün bu və ya digər hissəsi ilə əlaqədar olan ikinci dərəcəli nominasiya və ya motivləşmə mövcuddur; bu ümumi cəhət kimi çıxış edir. Demək olar ki, hər iki dildə əksər geyim adlarına aşağıdakı təyinləri *night* – gecə, *evening* – axşam, *morning* – səhər, *winter* – qış, *summer* – yay leksik vahidlərini artırmaqla, biz artıq motivləşmiş geyim və ayaqqabı adlarını düzəldə bilərik, məsələn:

winter coat, summer dress, evening dress;
qış paltosu, yay paltarı, ziyafət paltarı.

Yuxarıda verilmiş təsnifata əsasən demək olar ki, nominasiya növləri çoxdur və onların xarakteri müxtəlifdir. İngilis dilindəki geyim adları polisistemi olduqca mürəkkəbdir, motivləşmə üsulları spesifikdir. Belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, geyim adlarının nominasiyası müxtəlif prinsiplərə əsaslanır və onları da ayrı – ayrı qruplar üzrə ümumiləşdirmək olar.

Beləliklə, müəyyən motivləşmiş əlamətlərin ümumiləşdirilməsi nominasiya prinsipinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Bu meyardan çıxış edərək, biz Azərbaycan dilin-

dəki geyim adlarının aşağıdakı ikinci dərəcəli nominasiya növlərini və yaxud motivasiya prinsiplərini fərqləndiririk:

1) istifadə olunan materiala görə nominasiya: *çit paltar, yun əlcək, xəz palto, dəri gödəkcə, ipəkyaylıq, yun jaket, kətan köynək, velvet penjək, maxer şərf.*

2) insan bədəninin hissələrinə görə nominasiya: *ayaqqabının burnu, beli kəsik paltar; qolu qısa paltar, qolu uzun paltar, qolsuz paltar, boynu açıq paltar, boynu bağlı paltar, uzunboğaz jaket.*

3) yaş və cinsi mənsubiyyətə görə nominasiya, məsələn: *uşaq paltarı, qadın paltarı, kişi geyimi, kişi köynəyi, uşaq papağı.*

4) Sosial və milli mənsubiyyətə görə nominasiya: *cərrah xaladı, ləzgi corabı, ləzgi papağı, kazaki papağı, çərkəzi papağı, dənizçi paltarı, hərbi geyim, polis geyimi və s.*

5) geyimin istifadə dairəsinə görə nominasiya: *ev paltarı, ziyafət paltarı, toy paltarı, iş paltarı, çimərlik paltarı.*

6) ilin fəsillərinə görə nominasiya: *qış paltosu, yay paltarı, qış ayaqqabısı.*

7) geyimin bu və ya digər hissəsində yerləşən detallına görə nominasiya, məsələsi: *ön kökatma (paltarda), arxa cib, ön cib, qat-qat əmək.*

8) geyimin bir hissəsinin bütöv geyim vasitəsilə adlandırılması, məsələn: *şalvar balağı, papaq bağı, balağın aşağısı, qolun ağzı, ayaqqabı bağı, paltarın ətəyi.*

9) geyimin funksiyasına görə nominasiya: *məşq*

paltarı, balet paltarı, idman ayaqqabısı, xəstəxana xalat.

10) geyimin formasına əsasən adlandırma, məsələn: *yaxası açıq paltar, uzunboğaz qofta, yaxası bağlı paltar, düz paltar, beli kəsik paltar, klyoş ətək (gen ətək).*

11) ölçü və kəmiyyətə görə nominasiya: *əlli iki ölçüdə papaq, qırx altı ölçüdə gödəkcə, əlli ölçüdə paltar.*

12) müəyyən əlamətlərə və keyfiyyətə görə nominasiya: *saya (bir rəngli) paltar, astarlı pencək, xal-xal jaket, zolaqlı penjək, rəngbərəng paltar, bağlı ayaqqabı, açıq ayaqqabı.*

13) peşə və sənət ilə əlaqədar olan nominasiya: *həkim xaladı, cərrah xaladı, rəqqasə paltarı, gimnast paltarı, güləşçi geyimi, idmançı paltarı, dənizçi geyimi, aşpaz paltarı, polis geyimi.*

14) səs təqlidi nəticəsində yaranmış geyim (ayaqqabı) adları, məsələn: *şapşap.*

15) iş prosesi ilə əlaqədar nominasiya. Bu adlandırma bilavasitə üç qrupa ayrılır:

a. prosesi bildirən nominasiya: *tikmə, büzmə, naxışvurma, toxuma, yunuəyirmə* və s.

b. geyimlə əlaqədar insanların sənətlərini bildirən nominasiya: *toxucu, dərzi (paltar tikən), çəkməçi* və s.

c. sənət bildirən leksik vahidlər: *papaqçılıq, çəkməçilik, dərzilik* və s.

16) yer adları ilə bağlı nominasiya: *Gəncə, Basqal, Şəki, Nerati kəlayağları, panama – papaq növü* (Panama ölkəsinin adından götürülmüşdür, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir); *Bolonya plaş* (vaxtilə

yüksək dəbdə olub).

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərindəki geyim adlarının semantik zonalara və yaxud motivləşmə prinsiplərinə əsasən kontrastiv təhlili göstərir ki, hər iki dildə geyim adlarında ümumi xüsusiyyətlər təzahür etsə də, hər iki müqayisə olunan dil həmçinin spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, ingilis dilində səs təqlidi nəticəsində yaranmış geyim adı mövcud deyil, halbuki Azərbaycan dilində şapşapı səs təqlidi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilindəki geyim adlarında əsas motivləşmə əlaməti kimi geyimin funksionallığı ön plana çəkilir. İngilis dilində, Azərbaycan dilində olduğu kimi geyimin materialı, forması və geyim tərzii böyük əhəmiyyət kəsb edir. Geyimlərin forması hər iki dildə olduqca tutumlu sistem təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq geyim adlarında eponimlərin, yəni şəxsiyyət adlarının rolu olduqca böyük və əhəmiyyətlidir, məsələn:

Mackintosh – bu geyim növünün adı onu icad eləyənin adından götürülmüşdür – su keçirməyən plaş;

Jack – (Jack şəxs adından əmələ gəlmişdir) – qolsuz dəridən tikilmiş əsgər gödəkçəsi);

Garibaldi shirt və yaxud ***Garibaldi jacket*** – Qaribalqi köynəyi və ya Qaribaldi jaketləri (İtalyan inqilabçısı Juceppe Qaribaldinin adı ilə bağlıdır);

Chanel's little Black Dress (fransız modelyeri Koko Şanelin adı ilə bağlıdır) – Şanelin düz biçimli qara paltarı;

Cardigan – düymələri qabaqda yerləşən toxunma uzun jaket (Kardiqan nəslindən olan 7-ci qraf Jeyms Bru-denelin adı ilə bağlıdır);

The Mao jacket – Mao jaketləri – olduqca sadə biçimli, boz rəngli, köynək tipli jaketlərdir. Çin Kommunist Partiyasının rəhbəri Mao Tse Dunun adı ilə bağlıdır.

The Nehru jacket – Nehru jaketləri müstəqil Hindistanın birinci baş naziri olan Cavaherlal Nehrunun adı ilə bağlıdır;

The Bloomer Costume – Blumerin kostyumu – bu geyim növünün adı modelyer Amelia Blumerin adı ilə əlaqədardır.

The Wellington boots – Vellington ayaqqabısı – bu ayaqqabı növünü hersoq Vellington birinci dəfə təklif etmiş və dəbə gətirmişdir.

The Stetson hat – Stetson papağı – Con Stetson kampaniyasının banisinin şərəfinə bu geyim növünə bu ad verilmişdir. (47,s.1043; 56).

Qeyd etmək lazımdır ki, makintoş (sintetik materialdan olan su keçirməyən pləş) XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycanda da həm istehsal olunurdu, həm də geyilirdi. İndi isə dəb dəyişdiyinə görə artıq ingilis dilindən keçən bu söz arxaikləşmişdir.

İngilis və Azərbaycan dillərində geyim adlarının semantik əlamətlərə görə kontrastiv təhlili bu dillərin leksikasında antropomorfizmin yüksək dərəcədə olmasını göstərir. Bu o deməkdir ki, geyim adlarının əksəriyyəti insanların fiziki keyfiyyətləri, onların səciyyəsi və insanların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bundan başqa, geyim

leksik qrupunda ingilis dilində toponimlərin istifadəsi Azərbaycan dilinə nisbətən daha genişdir, məsələn:

Oxford shoes – Oksford ayaqqabısı (Oxford şəhərinin adı ilə bağlıdır);

Bermuda shorts – Bermuda şortları (Bermuda yarımadasının adı ilə bağlıdır);

Panama – panama (Papaq növü – Panama ölkəsinin adı ilə bağlıdır);

Hawaiian shirts – Havaya köynəkləri – Havay adalarının adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilində isə yer adları ilə əlaqədar olan əsasən baş örtüklərinin adları mövcuddur, məsələn: *Gəncə, Basqal, Şəki, Herati kəlayəğiləri*, panama (papaq növü) və s.

Geyim adlarının formalaşmasında toponimlərdən istifadə bizcə hər iki xalqın dil duyumu, hər iki xalqın maddi gerçəkliyi, onun əhatə edən əşyaları, realiyaları daha dəqiq əks etdirmək arzusundan irəli gəlir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində geyim leksik – semantik qrupunda təzahür edən birinci və ikinci nominasiya (motivləşmə) bu dillərin həm ümumi, həm də spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu taksonomik qrupda motivləşmənin və yaxud ikinci dərəcəli nominasiyanın rolu olduqca tutumlu və böyükdür. Motivləşmə üsullarının reallaşmasında antropomorfizm geniş vüsət almışdır. Hər iki tədqiq olunan dildə geyimin materialı, geyilmə tərzii və formasına görə motivləşmə, və yaxud bu meyarlara görə nominasiya əsas yerləri tutur. Onu da

qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra geyim adları və geyimlə əlaqədar leksik vahidlər ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçmişdir, məsələn: panama, şortlar, tunika, sviter, makintoş, pijama, pulover, reqlan və s.

Tədqiqatın bu hissəsində bir məqama diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı. Məlumdur ki, məişət sözləri elmi – texniki terminlərinin yaradılmasında və ümumiyyətlə terminologiyanın zənginləşməsində və təkmilləşdirilməsində böyük rol oynayır. Məişət sözlərinə əlavə mənə vermək, Azərbaycan dilinin öz sözlərinə eləcə də alınma sözlərə müvafiq şəkilçilər artırmaq, iki və daha artıq sözü birləşdirmək, sözləri ixtisar etmək, başqa dillərə məxsus sözləri kalka etmək yolu ilə müasir dilimizdə elmi – texniki terminlər yaratmaq mümkündür.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına termin yaradılması üsullarının hər birinin spesifik cəhətləri vardır. Professor S.Cəfərov qeyd edir: “Leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesi morfoloji və sintaktik yolla əmələ gəlmə prosesindən, əsasən öz sadəliyi etibarilə fərqlənir. Lakin zahirən sadə görünən bu yol, həqiqətdə isə çox mürəkkəbdir” (7,s.135).

Məişət sözləri terminoloji təyinat alarkən yeni mənə kəsb edirlər, yəni sözlərin əvvəl qeydə alınmış mənasına daha bir yeni mənə əlavə olunur. Eyni zamanda bu hallarda ikinci dərəcəli nominasiya prosesi baş verir və onun əsasını motivləşmə təşkil edir, mənanın dəqiqləşməsi prosesi müşahidə edilir. Azərbaycan dilində beşik (xilas beşiyi), daban (dabanlıq), həyəcan (həyəcan

zonası), yumruq (yumruqlu mufta), köynək (su köynəyi), yəhər, boğazlıq, sırğa kimi bir çox sözlər ya ayrılıqda, ya da ki başqa bir sözlə yanaşı – tərkib halında işlənərək müəyyən sistemdə dəqiq məna almış və müvafiq sahənin terminlərinə çevrilmişdir (5,s.58-59).

Təkcə müasir ədəbi dildəki sözlər deyil, həmçinin arxaıkləşmiş sözlər də bəzən yeni mənada, elmi-texniki anlayışları ifadə edən terminlər kimi işlənə bilər.

Vaxtilə dilimizdə ayaqqabının bir növünü bildirmiş “başmağ” sözü məhz bu sözlərdəndir. Bu söz ümumi ədəbi dil üçün arxaik hesab olunmasına baxmayaraq, texniki terminologiyada “altlıq”, “dayaq” mənalarında (məsələn: “jelonka” başmağı, frez başmağı, kəmər başmağı), eləcə də tormoz mexanizmi mənasında indi də işlənəkdədir (5, s.59).

Beləliklə, demək olar ki, məişət sözləri öz işlənmə dairəsindən çıxanda belə, müasir Azərbaycan dilini, onun terminologiyasını zənginləşdirir, onun semantik potensialını yeni səviyyəyə qaldırır.

NƏTİCƏ

Müxtəlif sistemli dillərin leksik tərkibinin semantik təhlili dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir. Bu baxımdan Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik tərkibinin sistemli təşkili, leksik tərkibin daxili əlaqələr, taksonomik qruplar üzrə təsnifatı və semantik cəhətdən kontrastiv – xarakteroloji təsviri və təhlili Azərbaycan dilçiliyi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Məlumdur ki, biz leksika və ən çox da məişət leksikası vasitəsilə olduqca böyük biliyə malik oluruq. Məişət leksikası xalqın həyatını, onun gündəlik qayğılarını, xalqın mədəni səviyyəsini, onun müdrikliyini əks etdirir. Məişət leksikası həmçinin xalq təfəkkürünün nailiyyətlərini, əcdadlarımızın təcrübəsini, müşahidələrini gələcək nəsillər üçün mühafizə edir.

Azərbaycan dilinin məişət leksikası həm dialekt və şivələr hesabına, həm də alınmalar vasitəsilə zənginləşir. İngilis dilinin məişət leksikası isə daha çox alınmalar hesabına zənginləşir və inkişaf edir. Məişət leksikası həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində olduqca əhəmiyyətli yer tutur, çünki onda bir çox əşya və hadisələr öz ümumiləşmiş inikasını tapır.

Bizim tədqiqatda Azərbaycan dilçilikdə ilk dəfə olaraq müxtəlif sistemlərə daxil olan Azərbaycan və

İngilis dillərinin məişət leksikasının semantik əlamətlərə görə taksonomik təsnifatı aparılmış, bu leksikasının hər iki dildə yaranma mexanizmləri aşkar edilmiş və eləcə də spesifik cəhətləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqatımızın məqsədindən çıxış edərək biz İngilis və Azərbaycan dillərində məişət leksikanın aşağıdakı leksik-semantik və yaxud taksonomik qruplarını fərqləndirmişik və onların kontrastiv – xarakteroloji təhlilini aparmışıq.

Qab-qacaq leksik-semantik qrupu mürəkkəb bir hiprosistem təşkil edərək hər iki dilin rutinizmləri arasında mühüm yer tutur. Tədqiqatımız göstərdi ki, həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərində fərqləndirilmiş qab-qacaq taksonomik leksik-semantik qrupu paradigmatik strukturdur. Bu leksik-semantik qrupu təşkil edən isimlər hər iki dildə ən yüksək işləkliyə malik olan isimlərdir, məsələn: *knife* – *bıçaq*, *fork* – *çəngəl*, *cup* – *fincan*, *plate* – *boşqab*.

Tədqiq olunan taksonomik qrupun leksik vahidləri həm birinci dərəcəli (первичная номинация), həm də ikinci dərəcəli (вторичная номинация) vasitəsilə əmələ gəlmişdir. İkinci dərəcəli nominasiya bu leksik-semantik qrupun yaranmasında daha mühüm yer tutur.

Məhz ikinci dərəcəli nominasiya nəticəsində oxşarlıq, bənzətmə və sair əlamətlərə görə motivləşmə baş verir və bu da bir çox yeni qab-qacaqla əlaqədar rutinizmlərin yaranmasına gətirib çıxarır. İngilis dilində qab-qacaq leksik-semantik qrupu müxtəlif inteqral və differensial semaları əks etdirir; ümumi semantik mənə leksik paradigmanın üzvlərini birləşdirir, differensial

əlamət isə bu komponentləri bir-birindən ayırır. Beləliklə, tədqiq olunan qab-qacaq leksik-semantik qrupu tərkibində aşağıdakı paradigmlər fərqləndirilir ki, bunlara ümumi əlamət xasdır və onlar əsasında sözlər yarımqruplara bölünür: *containers, vessels* – müəyyən tutumlu qablar; *implements, instruments, tools* – alətlər, *table ware* – süfrə alətləri; *kitchen utensils* – mətbəx avadanlığı.

Tədqiqatda bütöv bu hipero – hiponimik sıra hər iki dilin materialı əsasında hərtərəfli tədqiq edilmiş, onun semantik əlamətlərə görə təhlili aparılmışdır.

Azərbaycan dilində də qab-qacaq leksik-semantik qrupu hipero – hiponimik sıra vasitəsilə reallaşır və bu münasibətlərdə aşağıdakı yarımqruplar iştirak edir:

qab-qacaq (hiperonim) – müəyyən tutumlu qablar (boşqab, qədəh – hiponim) – xörək bişirmək üçün qablar (hiponim – qazanlar, tavalər) – süfrə alətləri (hiponim – bıçaqlar, çəngəllər) – xörək bişirmək üçün avadanlıq (sobə, qaz sobası, təndir, kürə).

Hər iki dildə qab-qacaq rutinizmlərinin funksionallığı ilə əlaqədar spesifik qab-qacaq əlaqədar formalar mövcuddur, məsələn:

Azərbaycan dilində: *aş qazanı, həvəngdəstə, kürə, dağar, pitiqabı, çölmək, badya* və s.

İngilis dilində: *spider, bellarini* və s.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində qab-qacaq rutinizmləri bir çox frazeoloji ifadələrin, atalar sözlərinin yaranmasında istifadə olunur.

Məişət leksikasının tədqiq olunan ikinci leksik-se-

mantik qrupu ksenonimlər və yaxud yemək adlarıdır. Qida həm Azərbaycan, həm də ingilis xalqlarının maddi mədəniyyətlərinin ən başlıca elementlərindən olub, bu xalqların tarixini, adət-ənənələrini dərk etməkdə zəngin mənbədir.

Qeyd olunmalıdır ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində yemək adlarının yaranmasında motivləşmə müstəsna rol oynayır (hərəkət adlarının motivləşməsi; əlamət adlarının motivləşməsi; kənd təsərrüfatı məhsulları və heyvan, quş adlarının motivləşməsi və s.). Məsələn:

İngilis dilində: *omelette* – *qayğanaq, fried baked eggs, scrambled eggs*;

Chicken for a king – içi doldurulmuş toyuq (hərfi tərcümə – kral üçün cücə).

Azərbaycan dilində: qızartma, bəzartma, qovurma, dolma, bulama, döşəmə plov, qovurma, qurut, buğlama, qovut, çığırtma, südlü sıyıq, toyuq plov, tas kababı və s. Azərbaycan dilindəki yemək adları ingilis dilinə nisbətən kəmiyyətə və çeşidə böyük üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan və ingilis dillərində yemək adları semantik əlamətlərinə görə hipero – hiponimik sıra təşkil edirlər və bu sıranı aşağıdakı kimi əks etdirmək olar:

Hipero – hiponimik sıra

Yemək adları (Foodstuff)

Xörək adları (Dishes)

İçkilər (Drinks)

Un məmulatları və şirnilər (Starchy foods and confectionery)

Ədviyyatlar (Spicery).

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində yemək adlarının yaranmasında ikinci dərəcəli nominasiyanın və yaxud motivləşmənin rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində yemək adları bu dillərin semantik potensialını yüksəldir və bir çox frazeoloji birləşmələrin əsasını təşkil edir. Bu frazeoloji birləşmələr antroposentrik xarakter daşıyır və insanın həyat tərzini, onun dünyagörüşünü, insani keyfiyyətlərini, milli-mədəni dəyərlərini əks etdirir, məsələn:

Halva – halva deməklə ağız şirin olmaz.

Keçi can hayında qəssab piy axtarır.

Nə tökərsən aşına, çıxar qaşığına.

Better an egg today than a ham tomorrow ≈ Soğan olsun, nağd olsun.

You cannot eat your cake and have it ≈ Olacağa çarə yoxdur.

He looks as if butter would not melt in his month ≈ Suyun lal axanı, insanın yerə baxanı.

Tədqiqatımızda həmçinin ingilis və Azərbaycan dillərində geyim adları leksik – semantik qrupunun kontrastiv – semantik təhlili aparılmışdır. Məlumdur ki, hər bir geyim öz zamanının güzgüsüdür və öz dövrünün ictimai-siyasi durumunu, məhsuldar qüvvələrin səviyyəsini və inkişafının xarakterini, mühüm mədəni və elmi nailiyyətləri, insanların adət və psixologiyasını, onların estetik görüşlərini əks etdirir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində geyim adları leksik-semantik qrupunun zənginləşməsində bir

tərəfdən dilin öz daxili ehtiyatları, digər tərəfdən isə alınmalar böyük rol oynayır.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində geyim adları bir polisistem təşkil edir və bu sistem paradigmatik münasibətlər müstəvisində reallaşır. Bu münasibətləri həmçinin hipero – hiponimik sıra şəklində aşağıdakı kimi əks etmək olar:

Hipero – hiponimik sıra

Geyim adları (clothes)

İngilis dilində	Azərbaycan dilində
Clothes	Geyimlər (paltarlar)
Outer garments	Bayır geyimləri
Men`s clothes	Kişi geyimləri
Women`s clothes	Qadın geyimləri
Parts of clothes and their types	Geyim hissələri və növləri
Fabric and material	Parça və xammal
Accessories	Aksesuarlar
Shoes	Ayaqqabılar

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində geyim adlarında müəyyən oxşarlıq nəzərə çarpır, lakin milli xüsusiyyətlərlə əlaqədar olaraq həmçinin spesifik cəhətlər də özünü göstərir. Azərbaycan dilində bir sıra qədim geyim adları artıq dəb dəyişdiyindən işlənmir, məsələn: *zircamə, çaxçur, bulusa, candonu, məndil, rubənd, dingə, patava, libas, əba*.

İngilis dilində geyim adlarının yaranmasında antroponimlərin rolu olduqca böyükdür, məsələn: *markintosh, kardigan, Koko Chanel Dress* və s.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində geyim adlarının semantik əlamətlərə görə kontrastiv təhlili onlarda ikinci dərəcəli nominasiyanın “xüsusi çəkisinin” yüksək olmasını göstərdi.

Məsələn: ingilis dilində *soaker* (uşaq paltarı), *scullcap* (araqçın).

Azərbaycan dilində: gödəkçə, şapşap, biləkçə kimi geyim adlarının yaranması ikinci dərəcəli nominasiya ilə əlaqədardır. Tədqiqatda ikinci dərəcəli nominasiya və yaxud motivləşmənin hər iki dildə üsulları fərqləndirilmiş və bunlar zəngin dil materialı əsasında sübuta yetirilmişdir. Həmçinin məişət leksikasının dilin terminoloji sisteminin zənginləşməsində rolu da işıqlandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Azərb. SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1964.
2. Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti. Tərtibçilər: M.Qasımov, H.Quliyev, İ.Məmmədov, S.Novruzova. Azərb. Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1987.
3. Alxasova N. Azərbaycan xörəkləri. Bakı, 1955.
4. Bünyadov K., Maleyev N. Azərbaycan kulinariyası. Bakı, 1982.
5. Bəşirova A. Məişət sözlərinin elmi-texniki terminlərə çevrilməsi. Terminologiya məsələləri. Elm: Bakı, 1987.
6. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. ADU nəşriyyatı. Bakı, 1960.
7. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. Maarif, Bakı, 1982.
8. Əhmədov Ə. Azərbaycan kulinariyası. Bakı, 1987.
9. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 1991.
10. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968.
11. İsmayıloğlu Əhməd – Cabir. 1001 şirniyyat. Gənclik, Bakı, 1993.
12. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. Gənclik, Bakı, 1962.

13. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Doktorluq dissertasiyası. Bakı, 1992.

14. Məmmədova S.N. Azərbaycan dilində xörək adları. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1999.

15. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti, Bakı, 1991.

16. Nağıyeva Ş. Quba şəhərinin məişət mədəniyyəti – (XIX-XX əsrin əvvəllərində). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2012.

17. Tapmacalar. Toplayanı: N. Seyidov. Gənclik, Bakı, 1971.

18. Абаев В.И. История языка и история народа. Вопросы теории и истории языка. Москва, 1952.

19. Агаев А. Говоры Джалилабадского района азербайджанского языка. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Баку, 1975.

20. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка (на английском языке). Высшая школа. Москва, 1973.

21. Бехбудов С.М. Зангеланский говор азербайджанского языка. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Баку, 1966.

22. Блинова О.И. Русская диалектология. Лексика. Учебное пособие. Издательство Томского Университе-

та. Томск, 1984.

23. Велиев З.М. Говоры азербайджанского языка Басаркечарского района Армянской ССР. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Ереван, 1955.

24. Гусейнов А.А. Лексика говоров Казахского района Азербайджанской ССР. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1975.

25. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.

26. Егорова К.А. Лингвистические особенности бытовой лексики аутентичных англоязычных путеводителей по России. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Санкт-Петербург, 2013.

27. Иванова Е.В. Структурно-семантические и лингвокультурные характеристики англоязычной бытовой лексики (на материале лексико-семантической группы «посуда»). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук, Самара, 2011.

28. Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе, 1966.

29. Зейналов М. Бытовая лексика в диалектах и говорах азербайджанского языка на территории Нахичеванской АССР. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук, Баку, 1982.

30. Каранфил В.И. Бытовая лексика гагаузского языка (названия одежды и обуви). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Баку, 2004.

31. Коготкова Т.С. Русская диалектная лексикология (состояние и перспективы). Наука, Москва, 1979.

32. Кубатов А.Б. Лексические взаимоотношения азербайджанского и лезгинского языков (на материале кубинских говоров). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Баку, 1973.

33. Курышжанов А.К. Исследования по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. Алма-Ата, 1970.

34. Мамедов М.А. Тебризский диалект азербайджанского языка. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Баку, 1989.

35. Мамедов Н.Х. Шувинский говор талышского языка. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Баку, 1971.

36. Меджидова А.Б. Ленкоранский говор азербайджанского языка. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Баку, 1970.

37. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Наука, Москва, 1984.

38. Ощепкова В.В. Язык и культура Великобритании, США, Канады, Австралии, Новой Зеландии.

Москва; Спб. Глосса / КАРО. 2004.

39. Покровский М.М. Лексические группы в русском языке XI-XVII вв. Наука, Москва, 1991.

40. Рзаи А. Заимствованная бытовая лексика в азербайджанском языке. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Баку, 1990.

41. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. Прогресс, Москва, 1962.

42. Филин Ф.П. Очерки по истории языкознания. Наука, Москва, 1982.

43. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов. Сб. «Езиковедски исследования в чест на акад. Стефан Младенов». София, 1957.

44. Шмелёв Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. Наука, Москва, 1964.

45. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). Наука, Москва, 1973.

46. Языкознание. Большой Энциклопедический словарь Большая Российская энциклопедия. Москва, 1998.

47. The Concise Oxford Dictionary. Edited by J.B. Sykes. Oxford University Press. 1987.

48. Guirand P. La semantique. Paris, 1957.

49. Ogden C.K., Richards L.I. The meaning of meaning. Edition 4. London, 1936.

50. Ullman S. The principles of semantics. 2 edition Glasgow – Oxford. 1957.

51. Vendryes J. Le Langage. Paris, 1921.

Internet səhifələrində:

52. Traditional British Food // html://britishfood.about.com

53. Лексика английского языка // <http://online-teacher.ru/study/leksika-anglijskogo-yazyka>

54. Таксономия // <http://gtmarket.ru/concepts/6845>

55. Foods in Britain // <http://projectbritain.com/food/dishes.htm>

56. Названия одежды на английском // <http://www.weekenglish.ru/english-cards/clothes/>

ГЮЛЬШЕН ИСЛАМ ГЫЗЫ АХУНДОВА
**БЫТОВАЯ ЛЕКСИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ**

АННОТАЦИЯ

Монография посвящена сравнительному структурно-семантическому исследованию бытовой лексики азербайджанского и английского языков.

В работе рассматриваются таксономические группы, охватывающие такие пласты данной лексики как названия посуды, кухонной утвари, блюд и одежды в обоих языках. Известно, что бытовая лексика как зеркало отражает историю народа, этапы развития его культуры и ментальные ценности. Контрастивно - характерологический анализ бытовой лексики азербайджанского и английского языков, принадлежащих к разным языковым системам, даёт возможность определить целый ряд общих и специфических особенностей.

Монография предназначена для учёных-лингвистов различных областей, в том числе для интересующихся проблемами типологии, компаративистики, лексикологии, истории языка, социолингвистики.

GULSHEN ISLAM GIZI AKHUNDOVA
EVERYDAY LEXICS OF THE AZERBAIJANI
AND ENGLISH LANGUAGES

ANNOTATION

The monograph is dedicated to the comparative structural-semantic investigation of everyday lexics of the Azerbaijani and English languages.

In the work had been considered taxonomic groups embracing such layers of this lexics as the names of ware, kitchen utensils, dishes and clothes in both languages. As it is known everyday lexics as a mirror reflects the history of people, the stages of its development and its mental values. Contrastive- characterological analysis of everyday lexics of the Azerbaijani and English languages belonging to different language systems gives the possibility to reveal a number of common and specific peculiarities.

The monograph is recommended for scientists – linguists of different branches including those who is interested in the problems of typology, comparative linguistics, lexicology, the history of language, sociolinguistics.

MÜNDƏRİCAT

DİL SİSTEMİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASININ YERİ	3
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASININ KONTRASTİV TƏHLİLİ....	15
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ QAB-QACAQ VƏ MƏTBƏX AVADANLIĞI ADLARININ KONTRASTİV TƏHLİLİ	15
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ YEMƏK ADLARININ KONTRASTİV TƏHLİLİ.....	43
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ GEYİM ADLARININ KONTRASTİV TƏHLİLİ.....	59
NƏTİCƏ.....	87
ƏDƏBİYYAT.....	95
АННОТАЦИЯ.....	101
ANNOTATION.....	102

Gülşən Axundova
**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN
MƏİŞƏT LEKSİKASI**

Bakı, 2017,- 104 səhifə

Mətbəənin direktoru:	Fuad HÜSEYNOV
Texniki redaktor:	Azər RƏSULOV
Dizayner:	Kəmalə FƏRHADOVA
Kompüter yığımı:	Şəhla SULTANOVA

Kitab *"AFPoligrAF"* mətbəəsində çap olunmuşdur

Yığılmağa verilmişdir: 19.10.2017

Çapa imzalanmışdır: 08.11.2017

Qarnitura: Times New Roman

Şerti çap vərəqi: 6.5

Formatı: 62x86 ¹/₁₆

Tiraj 100